

Miloslav Homola

MOTIVACE
LIDSKÉHO
CHOVÁNÍ

kace je cenným přehledem hlavních názorů o motivaci chování člověka, zvláště jak a za jakých podmínek se projevuje v různých situacích a v různých činnostech. Autorův rozbor ukazuje, že i když se žádá o teorii nepodařilo problematiku motivačního chování plně a uspokojivě vysvětlit, pozici mnoho cenných poznatků, o něž se v úsilí o ucelené komplexní ujasnění těchto základů této významné problematiky. Je určena psychologům, studujícím psychologii na vysokých školách, pracovníkům v oborech pedagogické teorie i dalším zájemcům o teorii problémů motivace lidského chování. Příklady některých méně známých odborných usnadní její studium i zájemcům z řad vychovatelů, řídicích pracovníků a jiných, kteří se chtějí hlouběji seznámit s teoretií problémů motivace chování člověka. Jak kapitoly věnované otázkám motivace ve škole a v pracovním procesu, další vědecká bádání v těchto oblastech mohou být významným potřebným přínosem k pedagogické teorii, psychologii práce.

SEZNAM PUBLIKACÍ SPN

- Podoba: *Ontogeneze lidské psychiky, I, II, III*
díl — stran 461, váz. Kčs 48,—
díl — stran 234, váz. Kčs 19,50 (rozebráno)
díl — stran 307, váz. Kčs 33,50
Podoba: *Úvod do sociologie výchovy*
181, váz. Kčs 16,—
Podoba: *Chyba a učení*
244, váz. Kčs 28,—
Podoba: *Vygotskij: Mýšlení a řeč* (rozebráno)
295, váz. Kčs 34,50
Podoba: *Analýzinová: Teoretické problémy programované-
ho učení*
148, brož. Kčs 13,50
Podoba: *Zankov: Didaktika a život* (rozebráno)
161, brož. Kčs 15,—
Podoba: *Mentální testy*
109, brož. Kčs 9,50

Problémy motivace lidského chování zajímají psychology již odedávna. Obráží se to v početné literatuře, která je těmto otázkám věnována. Psychologové se snaží objasnit, čím a jak je naše chování vyvoláno, proč se zaměřujeme právě na ten či onen cíl a jak se u určitého jedince uplatňují právě ty neb ony pohnutky chování. I když bylo věnováno otázkám motivace již mnoho prací, patří tento úsek stále k nejméně ujasněným. Existuje mnoho hledisek a výkladů, do nichž se teprve postupně vnaší určitý systém a řád.

Dr. M. Homola, CSc., si v knize *Motivace lidského chování* vytkl záslužný cíl podat přehled hlavních stanovisek a teorií motivace chování člověka, poukázat na některé aplikace v oblasti výchovy a pracovní činnosti a naznačit nejdůležitější úkoly a perspektivy dalšího bádání.

Autor rozvrhl svou knihu do tří částí. V první rozebírá pojmy motivace a motiv a poukazuje na jejich složitost. Ve druhé části pojednává v řadě kapitol o základních okruzích motivů, jak je zdůrazňují jednotlivá teoretická pojetí. V klasifikaci základních okruhů motivů vychází z biologických motivačních činitelů; pojednává tu mimo jiné o fyziologických základech motivace, o instinktech a o biologických potřebách. Další úsek tvoří motivační teorie seskupené kolem učení jako základního pojmu. Osvětluje se jak teorie vycházející z individua, tak i pojetí zdůrazňující sociální povahu lidské psychiky a působení společensky podmíněných motivů. Závěrečné kapitoly druhé části se soustřeďují na motivační okruhy, jimž se v poslední době věnuje značná pozornost — na otázky vzájemného ovlivňování kognitivních a motivačních činitelů, na motivační působení frustrace a konfliktů a na problematiku lidského já jako motivačního činitele. Třetí, závěrečná část se zaměřuje na některé problémy aplikace výsledků bádání o motivaci v některých důležitých oblastech; kromě přehledů vývoje motivace lidského chování v ontogenezi se tu sleduje základní úloha motivace v pedagogickém procesu a v pracovní činnosti.

MOTIVACE LIDSKÉHO CHOVÁNÍ

Miloslav Homola

Psychologická laboratoř ČSAV
Brno, Mendelovo náměstí 1
Inov. č. 1728

STÁTNÍ PEDAGOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ PRAHA

MOTIVACE
LIDSKÉHO
CHOVÁNÍ

KNIŽNICE
PSYCHOLOGICKÉ
LITERATURY

Miloslav Homola

Psychologická laborator
Dr. M. Homola
1. 11. 1972

Recenzovali: prof. dr. Josef Linhart, DrSC., dr. Dana Tollingerová, CSc.
© Státní pedagogické nakladatelství, n. p., 1972.

*Tuto knihu
připisují své ženě*

M. H.

KONTROLA 20
při reklamaci předložte
tento kontrolní listek

Úvod

Problémy motivace lidského chování vyvolávají pozornost už od nepaměti. Od samého vzniku psychologie jsou jedním ze základních okruhů, jimiž se tato věda zabývá. Psychologové se snaží objasnit, čím je chování člověka vyvoláváno a proč se mění, proč se jedinec zaměřuje právě k tomu či onomu cíli, proč se u něho uplatňují právě ty či ony pohnutky chování. V období posledních dvaceti let se zájem o tyto otázky ještě zvýšil, jejich studiu se věnuje mnoho pozornosti.

Rostoucí zájem o problematiku motivace se projevuje jak kvantitativně, tak kvalitativně. Prudce stoupl množství prací, které se motivací zabývají, takže jejich počet je dnes už nepřehledný. Změnil se i jejich ráz. Zatímco v období před druhou světovou válkou a těsně po ní převažovaly práce koncepční, snažící se podat obecné teorie motivace, je dnes těžiště v experimentálních pracích, studujících jednotlivé, často značně úzké problémy.

Oblast motivace patří přitom k těm psychologickým oblastem, které jsou zatím v neustálém pohybu. Tvoří se teprve koncepce, definují se pojmy, diskutuje se o metodách výzkumu. Není zatím ujasněna terminologie, psychologové nejsou jednotni v náhledech na klíčové otázky. To vše mimořádně ztěžuje orientaci na tomto poli psychologie, zejména také proto, že je velký nedostatek přehledových, syntetizujících prací. Pokud se ve světové psychologické literatuře objevují, jde buď o práce jednostranné, vycházející z určité teoretické pozice autora, nebo o práce zaměřené jen na určitý výsek této problematiky. Většina přehledových prací podává výklad teorií motivace na pozadí psychologických škol, což předpokládá u čtenáře značnou erudici. Pokud se díla snaží podat obraz základních motivačních okruhů, jde vesměs o práce západní, našim čtenářům málo přístupné a zcela pomíjející přínos socialistické psychologie v oblasti motivace.

Československá psychologie se o tuto oblast zajímá, zejména v poslední době. V naší literatuře však citelně chybí přehledová práce, která by uvedla čtenáře do této problematiky, seznámila ho s odlišnými, mnohdy i vzájemně se potírajícími teoretickými stanovisky, umožnila mu zasvěcený pohled na současný stav, oddělila trvalý přínos od nepodložených a neproověřených tvrzení a načrtla směr a perspektivu dalšího bádání.

Tato kniha se snaží uvedený záměr splnit. Vychází z rozboru a hodnocení základních prací světové literatury o motivaci, především z období posledních dvaceti pěti let. Konfrontuje jednotlivé názory a teorie a shrnuje hlavní závěry, které mají trvalou hodnotu. Rozsah knihy nepřipouští podrobný rozbor jednotlivých hledisek ani seznámení s konkrétními experimentálními závěry z nejrůznějších úseků této problematiky. Snaží se proto podat celkový nástin bádání o motivaci tak, aby čtenář byl informován o všech hlavních směrech, seznámil se s významnými psychology, pracujícími v oblasti motivace a získal představu i o celkovém rozsahu experimentální činnosti.

Kniha je rozdělena na tři základní části.

První část tvoří první kapitola, v níž se rozebírá obsah i rozsah pojmů motivace a motiv a poukazuje se na jejich mimořádnou složitost i na nesnáze bádání o motivaci.

Druhá, nejrozsáhlejší část knihy podává v patnácti kapitolách přehled základních okruhů motivů. Postup po problémech čtenáři umožní, aby si zachovával přehled i o konfrontacích jednotlivých pojetí. Začíná se biologickými motivačními činiteli, o nichž se pojednává v kapitolách o fyziologických základech motivace, o instinktech, o fyziologických potřebách a o homeostáze. Další úsek tvoří motivační pojmy, seskupené kolem učení jako základního mechanismu. Rozebírá se pojem „drive“ a problematika získaných, sekundárních motivů. Ve zvláštní kapitole se rozebírají názory na působení emocí jako motivů. Mnohé teorie motivace vycházejí z individua jako ústředního motivačního činitele. Tímto zaměřením se zabývají kapitoly o speciálně lidských motivech, o sebeaktualizaci a příbuzných pojmech a konečně o cílech a jejich motivačním působení. Z důrazu na sociální povahu psychiky vycházejí teorie o působení sociálně podmíněných motivů, o postojích a jiných získaných predispozicích chování. Závěrečné kapitoly druhé

části se soustřeďují na motivační okruhy, jimž se v poslední době věnuje zvýšená pozornost: na otázky vzájemného ovlivňování kognitivních a motivačních činitelů a na motivační působení frustrace a konfliktů. Konečně na problematiku lidského já jako motivačního činitele.

Třetí, závěrečná část knihy vybírá některá základní témata jako aplikaci výsledků bádání o motivaci, aby si čtenář mohl udělat představu o konkrétním studiu motivace v jednotlivých oblastech lidské činnosti. Jsou to okruhy zvláště blízké širokému okruhu čtenářů: kromě přehledu vývoje motivů lidského chování od narození do dospělosti (což může zaujmout zejména rodiče a výchovné pracovníky), se věnuje pozornost otázkám motivace v pedagogickém procesu a v pracovní činnosti.

Je pochopitelné, že uvedené kapitoly mohou podat pouze nástin celé problematiky. Nejde o vyčerpávající pohled na studium motivace v té které oblasti, ale spíše o ukázky, o které konkrétní otázky jde a jak se řeší. Aby čtenář měl představu o širí zkoumaných jevů a o různých, mnohdy značně odlišných stanoviscích, konfrontují se v každé kapitole různá pojetí. Čtenář, který má zájem o hlubší pohled, nalezne další informace v literatuře, jejíž seznam je připojen.

Snaha podat povšechný přehled tak složité kapitoly psychologie, jakou je právě motivace, je spojena s různými úskalími. Jedním z nich je otázka výběru problémů a teorií. Snažil jsem se uvést v každém okruhu ty poznatky a názory, které mají podle mého názoru zásadní význam pro další vývoj bádání o motivaci. Tím byl dán i výběr motivačních teorií a autorů. Pokusil jsem se podle možnosti uvést i některé práce, které probírané otázky experimentálně ověřují. V každém úseku jsou podle možnosti zastoupeni psychologové pro tento úsek významní a pokrývající celý jeho rozsah. Hlavním cílem, jemuž je podřízen výklad jednotlivých teorií, bylo umožnit čtenářům, aby získali orientaci o současném stavu problematiky motivace jako celku. Proto je kniha zaměřena především na problémy, zatímco výklady jednotlivých teorií jsou pouze orientační. Někteří autoři se tak objevují ve více kapitolách, protože jejich názory se vztahují na více problémových okruhů.

Abecední seznam citované literatury představuje jednak průřez pracemi jednotlivých psychologů (jsou vybrána nejcharakterističtější a nej-

závažnější díla), jednak výbor z přehledných pojednání a výzkumných prací. I když výběr není plně reprezentativní (zejména v oblasti výzkumu), umožňuje získat všechny potřebné základní bibliografické informace. U odkazů pod čarou se za letopočtem vydání uvádí stránka, což zpravidla označuje počátek kapitoly, v níž se o problému pojednává. Protože charakter práce vyžaduje spíše obsažnější parafrázi než přesnou citaci, neudává se bližší stránkování u těch základních děl autorů, u nichž se vykládá jejich celkové hledisko nebo jejich teorie; jde spíše o závěry z celého jejich spisu nebo z několika jejich prací. Jelikož kniha tohoto typu obsahuje mnoho jmen a pojmů, je připojen jmenný a věcný rejstřík, aby čtenář mohl knihy užívat i výběrově, při studiu určitých problémů nebo autorů.

Ačkoli problematika motivace je značně komplikovaná a obtížná, snažil jsem se objasnit ji co možná přístupně. Mnohé závažnější a méně známé pojmy blíže vysvětluji, aby z četby publikace měli co možná prospěch i ti, kteří se mohli s moderní psychologii seznámit zatím jen zčásti.

Při výkladu motivačních teorií jsem se nemohl obejít bez použití některých cizích termínů, vyjadřujících vesměs tak vyhraněné pojmy, že jejich překlad jedním českým výrazem je mnohdy jen přibližný a nepřesný. Kromě toho čtenář, který sáhne po další literatuře z oblasti motivace, by nebyl obeznámen s používanou vědeckou terminologií. Kde to snaha o přesnost vyjádření a o respektování vlastního podání příslušného autora dovolila, použil jsem odpovídajícího českého výrazu. Základní pojmy, charakteristické pro jednotlivé teorie motivace, jsou vyloženy přímo v textu. Přesto zůstávají ještě některé termíny, někdy méně běžné, jindy sice dosti užívané, ale mající v psychologii poněkud odlišný význam. Abych nezatěžoval vlastní výklad jejich vysvětlováním a abych nenarušil přehlednost textu, uvádím na konci knihy malý slovníček, v němž čtenář najde příslušný český výraz, popřípadě stručné objasnění.

Doufám, že kniha poskytne čtenáři celkový pohled na oblast psychologie, která dnes patří k jejím nejdůležitějším, ale i nejdramatičtějším kapitolám. Význam otázek motivace pro praxi je nesporný. Proto základní orientace v problémech motivace je pro vzdělaného člověka žádoucí a pro pracovníky řady oblastí lidské činnosti nezbytná.

1. Motivace a motivy

a) K pojmu motivace

Problémy motivace jsou tak staré jako lidstvo. Lidé se vždy zajímali o pohnutky vlastního chování i chování druhých. Ptali se, proč člověk jedná tak či onak, proč se zaměřuje na dosahování těch či oněch cílů. Nejde jen o psychologická zkoumání, ale o běžný všední život, při němž si neustále klademe otázky po důvodech či příčinách, které vedou lidi k tomu či onomu postupu. Spisovatelé rozebírají pohnutky jednání svých hrdinů, v detektivním románě pátrá vyšetřovatel po motivu činu. Historikové se snaží vysvětlit, proč význačné osobnosti jednaly určitým způsobem. Pedagogové se zamýšlejí nad podněty, které vedou jejich svěřence k tomu, aby si osvojovali předkládané učivo i jisté způsoby chování. Každý z nás analyzuje své chování i chování lidí kolem sebe a ptá se, co k němu vedlo.

Je jasné, že pro všechno, co děláme, máme nějaké pohnutky; naše jednání je jistým způsobem determinováno. Všichni si nějak vysvětlujeme, proč lidé jednají tak či onak, ale naše vysvětlení jsou nutně kusá a nepřesná. Naši bližní se často chovají zcela jinak, než jak bychom podle svých předpokladů od nich očekávali. Ba nejsme ani schopni dostatečně analyzovat svůj vlastní postup a odpovědět na otázku, proč jsme se vlastně chovali tak, jak jsme se chovali, a co nás vedlo k projevům, jichž třeba později litujeme. Vidíme tedy i sami na sobě, že vyznat se v sobě i v druhých není tak jednoduché, i když si mnohdy namlouváme, že právě my to dovedeme.

V oblasti psychologie vycházíme z toho, že kdo chce porozumět člověku, musí vyjít od pohnutek jeho chování či jednání. Termínů chování a jednání budeme používat velmi často, proto bude vhodné si je vysvětlit.

Chováním člověka rozumíme všechny způsoby a formy, jimiž se projevuje v nejrůznějších činnostech a situacích. Jde o pojem velmi široký, protože do něho zahrnujeme všechny projevy jedince, od fyziologických změn a pohybů kosterního svalstva až po složitou lidskou činnost. Užším pojmem je jednání, jímž označujeme tu lidskou činnost, která má vědomě cílový ráz. Jednání je charakterizováno tím, že jedinec ví, jak jedná a proč jedná tak či onak (i když některé konkrétní jednání může mít návykový nebo zautomatizovaný ráz a není dostatečně uvědomováno).

Pro úplnost uvedme ještě termín prožívání, což je bezprostřední postihování našeho psychického života; prožívání je tedy čistě subjektivní záležitostí.

Mnoho z chování má člověk společného s vyššími živočichy; odtud plyne i přesvědčení některých psychologů, s nímž se často setkáme, že základní principy chování je možno zkoumat na zvířatech a přenášet na člověka. Naproti tomu jednání je záležitostí výhradně lidskou, protože je podloženo vyššími psychickými procesy. Odtud vyplývá opět názor, že člověka je nutno zkoumat jako zvláštní, od zvířat zcela odlišnou kvalitu. Během našeho výkladu uvidíme, kdy jsou a kdy nejsou tyto názory oprávněny.

Analyzujeme-li jakoukoli činnost člověka, dostáváme se k momentům, které ji určují, ať již máme na mysli veškeré jeho chování, nebo některý jeho konkrétní projev. A to je právě problematika motivace. Slovo motivace je odvozeno z latinského slovesa movere, tj. hýbatí, pohybovati. Je obecným označením pro všechny podněty, které vedou k chování, resp. k určitému chování. Později uvidíme, že tuto předběžnou definici budeme muset v jistých ohledech zúžit.

Motivace je tedy označením pohnutek, které vedou k chování. Protože cílem našeho zkoumání je člověk a protože jsme označili všechny jeho činnosti a vnějšně zachytitelné projevy jako chování, budeme hovořit o motivaci lidského chování, jejíž rozbor je cílem této knihy.

Termín motivace lidského chování, vyjadřující podstatnou zvláštnost psychických procesů člověka, je užitečný pro jejich analýzu a poznání. Odpovídá na otázky, čím bylo chování určitého jedince vyvoláno nebo proč se změnilo, proč bylo zaměřeno k dosažení právě toho či onoho cíle, proč se u toho či onoho člověka projevily právě ty či ony podněty,

které jeho chování vyvolaly. Vidíme tedy, že obecně se pojem motivace vztahuje na vnitřní aktivaci, tj. na vzbuzování aktivity organismu, na jeho energizování, a zároveň i na regulaci jeho chování, na jeho zaměřování určitým směrem. Obecněji bychom mohli říci, že pod pojmem motivace rozumíme všechny individu nebo skupině připisované pochody, které vysvětlují nebo činí srozumitelnými jejich chování.

Již z tohoto prvního pohledu lze poznat, že pojem motivace je velmi široký. Zahrnuje takové pojmy, jako jsou snažení, chtění, touha, tendence, přání, očekávání, tlak, zájem, tenze, žádost, účel, cíl atd. Dnes není mezi psychology ještě shoda o přesném stanovení rozsahu pojmu motivace. Je možno říci, že ze všech psychologických pojmů je pojem motivace nejméně uspokojivě vysvětlen; je to proto, a znovu se tu můžeme odvolat na osobní zkušenosti každého jedince, že se vztahuje na nejkompexnější a nejtíže izolovatelné psychické procesy. Kromě toho motivaci nelze nijak přímo pozorovat. Je ve skutečnosti pouze odvozeným pojmem, hypotetickou konstrukcí. Z nejrůznějších projevů lidí a zejména z toho, že za stejných okolností jednají různě nebo za různých okolností stejně (u téhož jedince), i z toho, že se různí jedinci liší ve svých odpovědích na určité podněty, usuzujeme, že příčinou těchto odlišností jsou určité pohnutky, motivy, které mohou být u různých lidí různé a mohou se měnit u téhož jedince. Jinak bychom podobnosti a rozdílnosti v jejich chování nedovedli vysvětlit. Potíže jsou právě v tom, že není možno motivaci přímo sledovat a měřit, že ji pouze vyvozujeme ze změn v chování.

Kromě toho, jak uvidíme, je motivace u každého jedince neobyčejně složitou záležitostí. Nejsme prakticky nikdy motivováni pouze jedním motivem, ale vždy komplexem, v němž jsou motivy vzájemně propojeny a ovlivňují se. Tak jsme se od pojmu motivace dostali k pojmu motiv.

Jestliže na motivaci jsou poměrně shodné názory, pojetí motivu se mnohdy značně liší. Zásadně motiv označuje určitého vnitřního činitele, který vzbuzuje a řídí — nebo řídí — chování. Proč uvádíme „a řídí“ a „nebo řídí“, ukážeme později. Pro označení této vnitřní pohnutky chování se používalo nejrůznějších termínů, na které poukážeme v dalších výkladech. Motiv dostával tu širší, tu užší význam, podle toho, zda se ztotožňoval s určitým druhem podnětů (jde o takové pojmy,

jako instinkt, „drive“, postoj, hodnota, cíl, potřeba apod.), nebo zda se ho používalo jako obecného rodového označení. Byly a jsou námitky proti motivu vůbec, uvádí se, že není nutným pojmem pro vysvětlování lidského chování. Dnes se však téměř všeobecně uznává, že motiv je nezbytným pojmem pro objasnění lidského chování. My ho budeme užívat v širším pojetí a jiné motivační pojmy, s nimiž se během našeho výkladu setkáme, budeme považovat za jednotlivé druhy motivů. Budeme tedy motiv definovat jako označení určitých vnitřních podmínek, které vzbuzují a udržují aktivitu člověka a které určují, že se chová určitým způsobem. K této definici se budeme postupně ještě vracet.

Uvedli jsme již, že motivace není přímo pozorovatelná a že je to hypotetická konstrukce, kterou zavedli psychologové, aby mohli vysvětlit chování člověka. Na existenci a sílu motivace usuzujeme z aktivit, tj. z rozsahu, v němž jedinec usiluje o dosažení určitého cíle. Rozpoznáme ji i v efektivnosti učení, ve změnách chování za stejných podmínek, ve změnách výkonu, v trvání stejného chování za různých podmínek apod. Určení působnosti jednotlivých motivů v lidském chování je ovšem obtížné, protože, jak jsme již uvedli, motivace lidského chování je komplexní. Proto je také neobyčejně obtížné motivy klasifikovat. Výraz daného motivu kolísá od jedince k jedinci, stejné motivy se mohou vyjadřovat různým chováním, podobné chování může být výsledkem působení různých motivů, chování osobnosti v daném čase vyplývá z mnoha současně se vyskytujících a vzájemně na sebe působících motivů. K dokreslení obrazu je třeba podotknout, že na chování nepůsobí jen motivy, ale i osobnostní a vnější, zejména sociální podmínky, v nichž motivy působí.

Pro uvedené nesnáze používáme někdy i termínu motivační proměnná. Vztahuje se na ty empirické a manipulovatelné proměnné, o nichž se obvykle předpokládá, že mají motivační následky. Termín motivační proměnná se chápe jako přísně objektivní, protože její působnost musí být měřitelná. Motivační proměnné se považují především za energizující podněty, které mají účinky jak stimulační (stimulus — podnět, na nějž organismus odpovídá), tak motivační (např. elektrický šok). Je tu ovšem otázka, které proměnné lze považovat za motivační. Uvádějí se různá kritéria, např. aktivace (daná proměnná energizuje organismus), působení proměnné v tom smyslu, že její ústup odměňuje

chování a nástup je trestem (např. odnětí potravy působí nepříjemně, redukce odnětí příjemně). Je možno uvést více kritérií a sestavit je do určité hierarchie. Tak např. Brown¹⁾ udává tato kritéria pro identifikaci proměnné jako motivační proměnné: 1. usnadňuje nebo energizuje odpovědi, 2. učení se novým odpovědím závisí na jejím uplatnění, 3. změny v proměnné vedou k oslabení určitých odpovědí, 4. tuto proměnnou nemůžeme zařadit do jiné třídy jevů (to je ovšem nejméně uspokojující kritérium).

Důležitou otázkou, která vyplývá z dosavadních úvah, je, zda je všechno chování motivováno. Odpověď souvisí s širším či užším pojetím motivace. Zástupci širokého pojetí motivace vycházejí z názoru, že chování je formou pohybu a jako takové musí být kauzálně determinováno ve smyslu závislosti na podmínkách. Všechno chování je pak možno studovat z hlediska determinantů, které je vyvolávají, přičemž nejdůležitější třídou determinantů jsou motivy. Jiní psychologové rozlišují motivované a nemotivované chování podle toho, zda je odpověď bezprostředně vyvolána stimulem (podnětem), nebo zda jde o chování zaměřené k cíli. Tak např. trhnutí rukou při styku s horkým předmětem se považuje za chování nemotivované. Obdobně se za ně pokládá zúžení zornice jako reakce na změnu osvětlení; jestliže naproti tomu zornici stáhneme, abychom lépe viděli, jde o chování motivované. Užší pojetí motivace vychází z předpokladu, že motivy mají především řídit chování k určitému cíli; pak je motivováno chování, které je cílově zaměřeno a při němž jsme si vědomi cíle. Z našeho hlediska širšího pojetí motivace, které vysvětlíme podrobněji dále, považujeme lidské chování za motivované.

Jinou otázkou ovšem je, zda jsou všechny motivy vědomé, zda si je můžeme uvědomit. U většiny lidských projevů jde o činnost, která je vědomě zaměřena k cíli. To znamená, že víme, jak jednáme a proč tak jednáme, tj. poznáváme motiv. Na druhé straně není vždy naše chování motivováno vědomě formulovanými cíli. I jiné pohnutky mimo cíle mohou vyvolávat chování, přičemž nevíme, jak a proč. Ani u uvědomované motivace nemůžeme mít přehled o všech motivech, které jsou v daném okamžiku ve hře, uvědomujeme si pouze motivy dominantní

¹⁾ Brown J. S., *The Motivation of Behavior*, New York 1961, 41

(převládající). Kromě toho víme z vlastní zkušenosti, že leckdy i své vlastní motivy zkreslujeme, předpokládáme u sebe motivy, které nemáme, nebo se bráníme tomu, abychom si uvědomili skutečné motivy svého jednání (např. tam, kde by skutečný motiv ohrožoval naši sebeúctu nebo hodnotový systém). Vědomá a nevědomá motivace se nemohou stavět proti sobě, jde o plynulé přechody. Některé projevy chování např. u dětí se vytvořily jako odpověď na opakující se situace v době, kdy si dítě ještě nemohlo uvědomit motiv. Motivы mohou působit a vyjadřovat se zcela mimo vědomí. Mnohé z našeho chování je dobře upevněným návykovým chováním, které se projevuje bez našeho vědomí. To ovšem nijak nevyvrací fakt, že převážná část lidského chování je vědomá i ve své motivační složce, jak ukážeme ještě později.

Mít motiv neznamena ještě být operativní. Někdo může mít motiv, ale nemusí jednat, neboť motivы ho nemusí bezprostředně energizovat a řídit. Mohu říci, že X má motiv pro zabití Y, a přitom vyslovit pochybnost, že to udělá. Známe-li své motivы, neznamena to ještě, že je chceme uspokojit. Motivы mohou být i nezaměřené, ačkoli jsou vědomé. Uvedeme motiv člověka — tj. jak by jednal, kdyby jednal.¹⁾ V tom je odlišnost motivů od důvodů. Důvody ukazují, jak se jedinec staví k určitému jednání, jde tedy spíše o úsudek, o vysvětlení určitého motivu. Důvody nemohou být nevědomé, motivы ano.

b) Základní pojetí motivace

Naznačili jsme již, že na pojetí motivace jsou různé názory, podle toho, které aspekty vyzdvihujeme do popředí. Zopakujme si nejprve dvě protichůdná obecná pojetí. Jedno zabsolutňuje motivaci, považuje motivы za skutečné příčiny našeho jednání a chování, chápe je jako síly působící v organismu a seskupující kolem sebe všechnu jeho aktivitu. (Příkladem může být stanovisko psychoanalýzy, podle něhož působí v organismu nevědomé síly, které ovládají a řídí veškerou aktivitu člověka.) Druhé krajní hledisko popírá motivaci vůbec, jako něco, co není pro vysvětlení lidského chování nutné. Tak např. Bindra²⁾ vy-

¹⁾ Mannison D. S., *My Motive and its Reasons*, Mind 73/1964, 423—429

²⁾ Bindra D., *Motivation*, New York 1959, 291

chází ze stanoviska, že to, zda dojde k určité odpovědi, je určeno stimulací senzoričkových orgánů a senzoričkovými stopami, takže jde o asociace a není zapotřebí zavádět zvláštní motivační konstrukce. Důvody pro užitečnost motivačních pojmů jsme již uvedli a zdůraznili jsme, že jde o vyvozené konstrukce, že motivační činitelé jsou nepostradatelným předpokladem pro vysvětlení lidského chování, ale že za chování neodpovídají pouze samy.

Uvedená krajní hlediska jsou spíše rámcová; jestliže se podíváme podrobněji na jednotlivá pojetí motivace, vidíme větší pestrost názorů. Thomae¹⁾ uvádí šest základních pohledů na motivaci: 1. Motivace jako příčina pohybu: Motivace uvádí organismus do chodu, aktivizuje jej a udržuje v chodu; motiv je tedy příčinou pohybu a změny. Toto hledisko je velmi staré a ještě se s ním setkáme, především ve fyziologických pojetích motivace. 2. Motivace jako následek určitých změn ve stavu organismu: Toto pojetí, které zastávají všechny biologizující teorie, vysvětlíme podrobně později. Jeho základem je, že ve vnitřním prostředí organismu dojde k určité změně, nerovnováze či tlaku; tak vzniká motivace, jejímž cílem je redukce tohoto stavu a obnovení rovnováhy. Nejběžnějším příkladem tohoto pojetí jsou teorie homeostázy. 3. Motivace jako aktivační kontinuum: Motiv je vlastně jen aspektem nějakých aktivačních změn; jsou to především aktivační teorie emocí, o nichž se rovněž podrobněji zmíníme. 4. Motivace jako směrový determinant, jako zaměřující činitel. S tímto pojetím se setkáme především v tvarových, fenomenologických a kognitivních teoriích. 5. Motivace jako pojetí chápacích vztahů — motivy jako články smysluplné struktury zahrnující osobnost a její životní prostor (nejde tedy o kauzalitu, ale o smysl, význam). 6. Motivы jako důvody pro rozhodnutí při volbě. V tomto smyslu se užívá někdy pojmu motiv i běžně, ve smyslu střetávání různých důvodů při rozhodování o alternativách. Je to velmi úzké pojetí.

Uvedená hlediska můžeme v podstatě shrnout do tří okruhů: první zdůrazňuje energizující funkci motivace, druhý její funkci řídicí, třetí připisuje motivaci obě tyto funkce.

¹⁾ Thomae H., *Die Bedeutung des Motivationsbegriffes; Handbuch der Psychologie in 12 Bänden*, Bd. 2/II, Göttingen 1965, 3—44

Skupina psychologů, která přikládá motivaci pouze energizující funkci, vychází z toho, že jejím posláním je uvést organismus do stavu aktivity, v němž je schopen činnosti. To, kam se tato činnost zaměří, je záležitostí jiných, nemotivačních činitelů (např. kognitivních procesů). Motiv lze pak jednoduše definovat jako určitý vnitřní faktor či podmínku, která má tendenci vyvolat a udržet aktivitu. Přirovnává se k výbuchu pohánějící směsi v motoru auta.

Druhá skupina psychologů, která připisuje motivaci pouze regulující funkci, se opírá o názor, že jeden a týž činitel nemůže být současně zdrojem vyvolávajícím aktivitu a zároveň ji zaměřovat určitým směrem. Motiv se pak definuje jako činitel, který umožňuje člověku rozhodnout se začít činností určitého druhu. V případě, kdy nejde o regulaci motivem, hovoříme o nemotivovaném chování. Tak Obuchowski¹⁾ vymezuje motivu regulační úlohu, spočívající v určení cíle jednání a dávající základnu pro rozhodnutí. Při motivované činnosti nejde o jakoukoli činnost, ale o určitý druh činnosti vyznačující se tím, že je zaměřen k dosažení předem plánovaného výsledku. Použijeme-li opět příkladu s autem, pak se motiv považuje za řízení auta a způsob jeho jízdy do cíle.

Třetí a největší skupina psychologů přiznává motivaci jak funkci energizující, tak funkci regulující. To je i mé stanovisko. V dalších výkladech ukáží, že pojetí motivace pouze jako energizujícího nebo pouze jako regulujícího činitele naráží na značné potíže. Považuji motivy za činitele energizující a regulující, tj. vyvolávající chování, udržující aktivitu organismu a zaměřující ji určitým směrem. U jednotlivých motivů může ovšem vystupovat do popředí více aspekt energizující, nebo řídící. Považuji motivaci za jeden z klíčových faktorů, které určují, jak se osoba bude chovat; vztahují ji na všechny druhy chování, přičemž vztah mezi chováním a motivací považuji za komplexní. Motivy jsou vždy zasazeny do smysluplné souvislosti lidské aktivity, do osobnosti jako celku a do jejích vztahů s obklopující ji skutečností.

O motivech jako jednotkách motivace můžeme uvažovat rovněž z různých hledisek. Jedním z nich je klasifikace motivů.

¹⁾ Obuchowski K., *Psychologia dążeń ludzkich*, Warszawa 1966, 22; slovenský překlad *Psychológia ľudských snažení*, Bratislava 1969

Klasifikace motivů je neobyčejně obtížná, protože jde o terminologickou houštinu. Jeden z velkých psychologických slovníků¹⁾ udává pod pojmem motivace 33 zvláštních termínů. Setkáme se v dalším výkladu s některými děleními motivů, přičemž poukáži na jejich nesnáze.

Motivy se zásadně dělí podle vzniku (např. na primární a sekundární), podle orientace (na prostředky a cíle, např. instrumentální a konzumační), podle znaménka (pozitivní, apetitivní a negativní, averzivní), podle stupně vědomí (vědomé a nevědomé), podle intenzity apod. Žádná klasifikace motivů není zatím uspokojivá. Je možno se zabývat motivy i vzhledem k jejich časovým vlastnostem (jejich trvalosti), k jejich vztahu k já jako centru osobnosti, k jejich rozsahu (kolik různých možných odpovědí s nimi může být spojeno) i k jejich postavení v osobnosti a jejich vzniku (zda jsou závislé na jiných motivech, či zda jsou autonomní). Se všemi problémy se postupně setkáme.

V úvodní kapitole bývá zvykem uvést některé základní definice; v našem případě by šlo o některé vybrané definice motivace a motivů, které mají ilustrovat základní pojetí, jak bylo výše načrtnuto. Setkáme se s nimi při probírání jednotlivých okruhů motivů, kde uvedeme vždy hlavní zastánce daného pojetí a jejich teorie. Při zmíněných nejasnostech v oblasti motivace není divu, že nemáme obecně uznávanou teorii motivace, ale že jsou značné rozdíly v přístupu k motivaci u jednotlivých psychologů. Ačkoli v novějších motivačních teoriích vidíme jasnou snahu sjednotit různá stanoviska a ačkoli mnohé závěry se dnes přijímají jako obecně platné, stále tu jsou odlišné názory na některé problémy obsahové i metodologické.

V přehledných dílech o motivaci se užívá různých způsobů klasifikace jejich teorií. Tak např. co do přístupu k motivaci se tyto teorie dělí podle druhů determinantů (tj. určujících činitelů), které se v nich projevují jako rozhodující. Příkladem je Rethlingshaferová,²⁾ která dělí teorie motivace na biologické, kognitivní a personalistické, nebo Young,³⁾ klasifikující teorie motivace na biologické, sociokulturní a individuální. Jiní autoři užívají jako výchozího bodu příslušnosti

¹⁾ English H. B. — English A. C., *A Comprehensive Dictionary of Psychological and Psychoanalytical Terms*, New York 1958

²⁾ Rethlingshafer D., *Motivation as Related to Personality*, New York 1963, 1

³⁾ Young P. T., *Motivation and Emotion*, New York 1961, 1

k psychologickým školám, takže hovoří o teoriích psychoanalytických, o S-R teoriích, o teoriích konceptualistických, založených na tvarové psychologii, apod.

Různých klasifikačních měřítek používá Madsen,¹⁾ který dělí motivační teorie jednak na teorie fyziologicky orientované, teorie učení a teorie osobnostní, jednak je klasifikuje na konstruktivní a reduktivní (zda vycházejí z vlastních principů, nebo z jiných věd), mentalistické a behavioristické (podle fenomenologické, nebo neurologické interpretace), molekulární a molární (podle toho, zda jsou zaměřeny na elementy chování, nebo na celostní chování jedince v každodenních situacích), teorie mechanistické a teorie pole (zda jde o závislost dvou proměnných, stimulu a reakce, nebo o vztahy mezi organismem a okolím), deterministické a statistické (stojí-li na kauzálních vztazích, nebo na statistických korelacích).

Uvedl jsem pouze příklady klasifikací. Žádné z těchto dělení není vyčerpávající a přesné, protože nelze jednotlivé autory beze zbytku roztrždit a protože, jak jsem již uvedl, dochází dnes k vzájemnému prolínání jednotlivých hledisek. Kromě toho neberou tato dělení v úvahu psychologii socialistických zemí, kde sice problematika motivace byla dlouho opomíjena, ale v poslední době se dostává do popředí zájmu. I v této práci postupuji podle určitých dělicích hledisek, ovšem nejde v ní o klasifikaci motivačních teorií. Jejím cílem je především podat přehled o základních oblastech motivů lidského chování. Vychází od biologických činitelů (fyziologické základy motivace, fyziologické potřeby, instinkty a homeostáza), zabývá se tzv. získanými, sekundárními motivy, uvažuje o emocích jako motivech, řeší problematiku speciálně lidských motivů, zabývá se cílovým jednáním, získanými predispozicemi, sociálními vlivy na motivaci a kognitivními činiteli jako motivy. Uvádí i základní názory na motivační působení frustrace a konfliktů a zabývá se vztahem motivace k našemu já. V závěrečných kapitolách pak podává přehled vývoje motivů v ontogenezi a sleduje základní motivační problematiku v pedagogickém a pracovním procesu.

¹⁾ Madsen K. B., *Theories of Motivation*, 2nd ed., Copenhagen 1961, 279

c) *Motivace a osobnost*

Studium motivace má ústřední význam pro pochopení osobnosti. Nemůžeme poznat a zhodnotit chování jedince bez zřetele k motivačním aspektům. Chování osobnosti je výběrové — právě motivace rozhoduje, jak se bude člověk chovat, jak a s jakým výsledkem bude jednat. Člověk je reaktivní i aktivní bytostí, osobností, která se světu nejen přizpůsobuje, ale také jej mění a vytváří nové. Všechny motivy je třeba chápat ve vztahu k celku osobnosti a k jejím vztahům k vnějšímu, zejména sociálnímu prostředí. Různí jedinci se mohou chovat při různých příležitostech různě, nebo podobně a podobné motivy mohou vyvolat odlišné chování. Existuje vzájemná podmíněnost motivační složky a ostatních složek osobnosti i osobnosti jako celku. Motivů nevystupují samostatně, ale sdružují se do souborů. Ty se mohou vázat na konkrétní formu chování či jednání nebo mohou mít obecnější význam a uplatňovat se v širším okruhu chování nebo ve všech projevech osobnosti.

V psychologii osobnosti se užívá pojmu dynamika osobnosti. Tardy¹⁾ uvádí, že dynamika osobnosti zkoumá motivaci v celé osobnosti; dynamické vlastnosti se přitom liší od motivačních tím, že jsou širší. V osobnosti k nim patří např. dispozice temperamentové. Člověk jedná na základě vnitřních podnětů, situace a obecnějších zákonitostí. Motívem se může stát i dovednost nebo společenská hodnota. V motivaci chování se lišíme od zvířat tím, že hodnotíme, že si klademe cíle, že naše motivace probíhá na úrovni pojmové a společenské.

Pro každého jedince je charakteristický určitý relativně stálý soubor motivů, který se obvykle označuje jako motivační systém osobnosti. Je uspořádán hierarchicky; jednotlivé motivy v něm totiž nemají stejnou váhu, některé z nich vystupují více do popředí — záleží na jejich vztahu k centru osobnosti. Motivační systém se vytváří během života jedince a není zcela konzistentní, jsou v něm i rozpory. V chování každé osoby se proto mohou projevovat značné výkyvy. Konzistentnost a integrace motivačního systému je v přímé souvislosti s konzistencí a integrací osobnosti jako celku. Ne v každém chování se projevuje

¹⁾ Tardy V., *Psychologie osobnosti*, Praha 1964, 55

celý motivační systém, někdy převáží ty či ony aspekty, někdy na jeho pozadí působí jiné motivy. Sám motivační systém jako celek je významným motivačním činitelem, ovlivňujícím celkový projev osobnosti i její konkrétní projevy.

Dnes je situace v psychologii taková, že převážná většina autorů předpokládá existenci motivační struktury jako relativně samostatného aspektu osobnosti, a že proto považuje tuto strukturu za samostatnou oblast zkoumání. Pojetí této motivační osobnostní struktury jsou ovšem u jednotlivých autorů rozdílná; závisí na jejich celkových koncepcích osobnosti i na jejich příslušnosti k jednotlivým psychologickým smě-
rům.¹⁾

Motivační systém není stálý, pomaleji či rychleji se mění a ovlivňuje psychické procesy osobnosti, které opět zpětně působí na něj. Motivační činitelé jsou nevydělitelnou součástí osobnosti, pouze osobnost jako celek může být motivována. Typické pro lidskou motivaci je tíhnutí k určitým specifickým cílům, jichž jsme si více či méně vědomi. V utváření a formování našich motivů hraje značnou roli okolí, především sociální. V různých sociálních prostředích jsou naše motivy zaměřeny na různé objekty, naše volba cílů je závislá na požadavcích sociálních skupin, jejichž jsme členy. Pro mnohé motivy nám společnost předpisuje cíle i prostředky; každá společnost se snaží některé motivy podněcovat a jiné utlumovat. Sociální prostředí ovlivňuje soubory našich motivů a má vliv na relativní sílu jednotlivých motivů i motivačních komplexů v našem motivačním systému.

Vezmeme-li v úvahu složitost a komplexnost motivace osobnosti, vidíme, že úloha psychologie při zkoumání motivace lidského chování je velmi obtížná. Je třeba jak analyzovat aktuální motivační systém, tak přihlídnout k celkovému souboru motivů jako aspektu komplexní osobnosti i k situaci, v níž osobnost je. Tato úloha vyžaduje především klasifikaci a systemizaci nejrůznějších forem motivace a teoretické vysvětlení k cíli zaměřeného lidského chování. Jakobson²⁾ uvádí v sou-

¹⁾ Kolaříková O., *Motivační struktura osobnosti jako předmět zkoumání v psychologii 20. století*, Čs. psychologie 13/1969, 160—175

²⁾ Jakobson P. M., *Psichologičeskije problemy motivacii povedenija čeloveka*, Moskva 1969, 8

vislosti s tím tyto základní úkoly studia motivace lidského chování: 1. odkrýt a objasnit jednání člověka v různých typických situacích, do nichž se v průběhu svého života dostává, 2. analyzovat jeho motivaci ve zvláštních formách lidské činnosti (hra, učení, práce), kde má motivace různou podobu v závislosti na délce procesu a na podstatě motivů, které k němu vedou, 3. analyzovat motivy, aby se poznaly vztahy člověka k druhým lidem, 4. zkoumat vztahy člověka k různým druhům kolektivů. Všechny tyto problémy je nutno studovat i z vývojového hlediska.

Je jasné, že tyto zdánlivě teoretické otázky studia motivace lidského chování mají neobyčejně závažný význam praktický. Jednak nelze pochopit chování a jednání druhých lidí bez zřetele k jejich motivaci, jednak není možno na ně působit a v jakékoli formě je ovlivňovat, jestliže neznáme jejich motivy. Jde o problémy vztahů lidí k základním činnostem (zejména k práci), o výchovu a formování osobnosti, o vztahy k druhým lidem ve všech oblastech života. Problematika motivace lidského chování se týká všech oborů lidské činnosti, od výchovy dítěte až k hospodářství, soudnictví, vojenství, medicíně apod. Při analýze jakékoli činnosti docházíme koneckonců k problémům motivace. Zanedbatelná není ani orientovanost jedince v jeho vlastních motivech. Ta je předpokladem nejen lepšího obrazu o sobě, ale i efektivnějšího působení, dobrého přizpůsobení a osobního uspokojení.

2. Fyziologické základy motivace

a) Aktivita lidského organismu

Motivy především aktivizují organismus, tzn. vyvolávají a řídí pohyb uvolňováním energie uvnitř tkání. Na energetiku organismu můžeme nahlížet dvojím způsobem: jedno hledisko je, že organismus je inertní, nečinný a uvádí se do aktivity pouze pomocí zvláštních sil; druhé stanovisko považuje organismus člověka za přirozeně aktivní, ve stavu stálého vzrušení, jehož stupeň kolísá. Současná psychologie se spíše přidržuje tohoto druhého pojetí.

Základními zdroji energie organismu je chemická energie z potravy, jejíž uvolňování umožňuje pohyb. Důkazem pro toto tvrzení je fakt, že nevhodná dieta snižuje energii potřebnou pro motivační požadavky. Při uvolnění potenciální energie na podkladě stimulace, tj. působení podnětů, dochází k přeměně — vytváří se (mimo jiné) energie kinetická. Výdej energie je pak řízen tak, aby došlo k žadoucím výsledkům v chování. Dnes se obecně předpokládá takovýto mechanismus, odmítá se existence zvláštní psychické energie, jak ji předpokládal např. Freud.

Jak již uvedeno, omezení či vynechání potravy působí v aktivitě jedince změny, z nichž je zřejmo, že bezprostředním zdrojem energie organismu je energie z potravy, která se v něm transformuje (zároveň se produkuje teplo a práce). Z fyzikálního hlediska je motivace procesem vzbuzování, udržování a regulování lidského chování transformacemi energie uvnitř tkání organismu. Chybí-li potrava, snižuje se celková aktivita člověka; dochází k odchýlkám v celkové hybnosti, ke sníženému výkonu, ke změnám fyziologickým i k subjektivně prožívaným změnám v psychice. Při nedostatku potravy nejprve aktivita stoupne, pak postupně klesá. Každá proměnná, která ovlivňuje množství energie člověka, ovlivňuje stupeň jeho vzrušivosti, a tím i jeho chování.

V civilizované společnosti je potrava jako základní zdroj zajištěna. Proto se může vzniklá energie používat nejen pro zajištění další existence organismu, ale pro řadu jiných aktivit důležitých pro život jedince více či méně. Při hospodaření s energií se organismus řídí zákonem nejmenší námahy — snaží se vydat pro dosažení cíle co nejméně energie.

Aktivita je vlastností organismů od nejjednodušších až po člověka. Jsme vždy určitým způsobem aktivní, tj. vzrušení. Aktivace a vzrušení se považují za zaměnitelné pojmy. Stupně vzrušení se užívá k popsání stupně biologické aktivity, kterou organismus v určitém okamžiku projevuje. Aktivita může kolísat mezi extrémy.

Dnes se obecně přijímá představa „aktivačního kontinua“, tj. stálého neurálního vzrušení od stavů bezvědomí a hlubokého spánku až po stavy vysoké excitovanosti, vzrušenosti. Aktivační kontinuum tvoří pozadí stavu obecného vzrušení, za něhož probíhá organizovaná neurální aktivita. Optimální úroveň tohoto pozadí nejlépe podporuje organizovanou aktivitu, kdežto nižší a vyšší úroveň její efektivnost snižuje.¹⁾ Působení nízké, střední či vysoké aktivace je ovšem relativní, optimální úrovně pro určité činnosti se mohou u různých subjektů a u různých úkolů lišit. V každém okamžiku je celková úroveň vzrušení výsledkem interakce mezi vnitřními podmínkami a vnějšími vlivy.

Úroveň aktivity organismu se promítá do obrazu mozkových vln. Nejvyšší úroveň aktivity je charakterizována desynchronizovanými vlnami od nízké do střední amplitudy. Nízké úrovně se projevují synchronizovanými vlnami (alfa rytmem), které se ve spánku redukují a mění v pomalé vlny. Jinou možností určení stupně aktivity je projev vědomí. Při mimořádně silné emoci dochází ke zmatení a zamlžení vědomí, ve spánku k částečné ztrátě a v hlubokém spánku nebo v komatu k úplné ztrátě vědomí. Dalším znakem úrovně aktivity je výkon: při silném vzrušení se projevuje nedostatek kontroly a dezintegrované chování, ve spánku nedochází k žádnému výkonu. Maximální výkony jsou na střední úrovni vzrušení.

Toto pojetí vychází z obecné aktivační teorie, podle níž existuje jeden

¹⁾ Malmö R. B., *Activation, A Neuropsychological Dimension*, Psychol. Rev. 66/1959, 367—386

druh aktivity, ať jde o aktivitu elektrokortikální, tj. aktivitu v centrální nervové soustavě, o aktivitu v autonomním nervstvu, nebo o aktivitu projevující se v chování. Někteří psychologové s tím nesouhlasí a popírají jednodimenziálnost aktivačního procesu. Předpokládají, že uvedené druhy aktivity jsou různými formami vzrušení. Opírají se o fakt, že různé somatické procesy hrají různou úlohu ve vyvolávání různých druhů chování a objevují se v různém množství i čase v závislosti na interakci mezi organismem a prostředím. Poukazuje se i na určitá omezení v generalizaci vztahů mezi fyziologickou aktivací a výkonem. Spor není zatím vyřešen, ale zdá se, že teorie aktivačního kontinua má více příznivců.¹⁾

Základní projevy lidské aktivity vystupují v určitých cyklech. Příkladem je bdění a spánek, což jsou nikoli protikladné, ale vzájemně se doplňující stavy. Spánkový cyklus probíhá ve 24 hodinách a je v podstatě naučen. Rytmizace aktivity člověka totiž nejen vychází z vnitřních podnětů organismu, ale její cykly mohou být obměňovány nebo i utvářeny během života v určitém sociálním prostředí. Tak vznikají denní, týdenní, sezónní i delší cykly aktivity na základě stále se opakujících asociací s příslušnou činností. Taková schémata, která se vytvoří na podkladě kulturních vlivů, mohou být neobyčejně silná (neděle, ale obtíže v počátečním přizpůsobování se volným sobotám).

Člověk je současně aktivní i reaktivní, jeho aktivita je determinována jak vnitřními, tak vnějšími zdroji. K vnitřním zdrojům aktivity patří činnost základních mozkových struktur a fyziologické pochody v bazální metabolické hladině. K příslušným mozkovým strukturám se počítá především kůra mozková, hypothalamus a retikulární formace. O jejich významu pohovoříme v další části kapitoly. Všechny tyto struktury jsou vzájemně propojeným celkem, z čehož vychází teorie obecného vzrušení. Do aktivace organismu se ovšem zapojují i další mozkové útvary (např. limbické systémy). K vnitřním podmínkám patří i hormonální vlivy, změny v metabolické hladině, puls, dýchání atd. Často je vysoká aktivita spojena se stoupnutím emocionality, se zažíváním potravy a jinými změnami, nutnými k udržení života. Totální proud aktivity shrnuje všechny transformace energie. Aktivita může být ovliv-

¹⁾ Hokanson J. E., *The Physiological Bases of Motivation*, New York 1969, 12

něna i věkem, pohlavím, genetickými faktory, dietou, narušením nervového systému, drogami apod.

Z těchto zdrojů aktivity vychází funkcionalistický výklad. Podle něho je aktivita ve službách potřeb organismu, který se aktivizuje na podkladě působení vnitřních podnětů, vyplývajících z různých nedostatků v těle. (Zmíníme se o tom ještě podrobněji při výkladu fyziologických potřeb.) Za jediné determinanty úrovně aktivity se považovaly základní potřeby (hlad, žízeň, sex apod.). Tento výklad se však ukázal jako příliš jednoduchý, nedostatek potřeby nevede automaticky ke změnám v aktivitě, je zapotřebí i stimulujícího okolí.

Pokusy, zejména se zvířaty, ukázaly, že zvíře je aktivní i tehdy, když není v ničem deprivováno. Projevuje aktivitu, která se označuje jako zvědavost, potřeba zkoumat své okolí, manipulační potřeba i jinak. Tím více je podobná aktivita charakteristická pro jednání člověka (zmíníme se o ní podrobněji v dalších kapitolách). Člověk není uvolněn od vnějšího světa, vyhledává stimulaci, na jeho aktivitu působí vnější podněty a jejich vlastnosti. Aktivita je v každém okamžiku výsledkem působení vnitřních i vnějších činitelů. Je inherentním znakem každého živého organismu, tedy i člověka; jejími determinanty jsou jak vnitřní změny, tak podněty z vnějšího, především sociálního okolí. Aby se člověk projevil jako aktivní, je zapotřebí činnosti vnitřních orgánů a dostatečná stimulace.

Severová¹⁾ dovozuje na základě experimentálních prací, že vyvolání některých motivů vede v podstatě k zastavení činnosti a nutí organismus k vyhledávání klidu a odpočinku, tj. snižuje aktivační úroveň. Naproti tomu vyvolání jiných motivů je impulsem k zahájení a provádění různých činností, tj. dochází ke zvýšení aktivační úrovně. Autorka zjistila, že jak snížení aktivační úrovně, vzniklé náhodnými změnami v motivaci, tak snížení, dosažené záměrným omezením motivace k prováděnému úkolu, mají shodný účinek jak na motivační úroveň, tak na úroveň výsledku prováděného úkolu. U zvýšení motivace vede jak náhodné, tak záměrné zvýšení k vzestupu aktivační úrovně, ale v prvním případě dochází ke snížení úrovně výsledků a v druhém pří-

¹⁾ Severová M., *Závislost výkonů člověka na motivaci*, Rozpravy ČSAV, řada spol. věd 76/1966, 6, Praha 1966, 74

padě k jejímu stoupnutí. Při zkoumání vztahů mezi aktivační úrovní a úrovní výsledků činnosti se proto nelze omezit jen na kvantitativní posuzování, ale je nezbytné uvážit i kvalitativní stránku určovanou motivačním pozadím.

Celkový rozsah a forma aktivačního kontinua nejsou u všech lidí stejné. Zdá se, že každé individuum má určitou průměrnou úroveň aktivity, kolem níž jeho aktivita kolísá. Za tyto individuální rozdíly jsou komplexně odpovědny dědičnost a sociální vlivy během života jedince, ale i fyziologický stav a jeho změny, především činnost centrálního, sympatického a parasympatického nervstva a žláz s vnitřní sekrecí. Obecná průměrná úroveň aktivity u každého jedince je ovlivněna velmi složitým komplexem podmínek.

b) Fyziologické základy motivace jako energizujícího činitele

Přehlédneme nejprve základní struktury, které jsou podkladem pro vzbuzování aktivity, tj. které mají energizující funkci a poskytují tím předpoklad pro motivaci lidského chování. Je to především retikulární formace, což je neuroanatomicky difúzní systém neurálních vláken, který sahá od základny mozku až k mozkové kůře. Anatomicky a funkčně se retikulární formace dělí do dvou oblastí: na retikulární formaci mozkového kmene a na thalamickou retikulární formaci. Procházejí jí nervová vlákna z ostatních orgánů (vstupují do ní hlavní aferentní dráhy ze svalového systému a od vnitřních orgánů) i odbočky (kolaterály) z aferentních sensorických spojů (tj. z nervových vláken přenášejících impulsy ze smyslových receptorů). Každá stimulace organismu, ať již jde zevnitř, nebo z okolí, prochází tedy retikulární formací. Z retikulární formace a do ní vedou vlákna ke všem a ze všech hlavních oblastí mozkové kůry i z hybného systému a vnitřních orgánů.

Dalším důležitým orgánem z hlediska energizace organismu je hypothalamus. Jeho hlavním úkolem je regulace teploty, příjmu vody a potravy, ale zejména integrace aferentních a eferentních impulsů; většina nervových vláken směřujících do vyšších částí mozku a z nich jde přes hypothalamus. Z hlediska motivace je nejdůležitější posteriorní, tj. zadní část hypothalamu. Má význam pro bdění i kontrolu

nad sympatickou aktivitou. Produkuje autonomní odpovědi spjaté s mobilizací energie (rychlejší tep, tlak krve, vyšší hladina cukru v krvi, muskulární tenze, dýchání). Vzrušení zahrnuje nejen kortikální změny, ale také obecnější projevy v tělesných orgánech. Anteriorní, přední oblast hypothalamu hraje protikladnou úlohu: kontroluje parasympatikus a její podráždění vede k poklesu úrovně uvedených fyziologických pochodů. Hypothalamus působí i na hormonální činnost žláz s vnitřní sekrecí (např. produkcí thyroxinu řídí metabolickou výměnu). Je možno jej považovat za centrální strukturu vzhledem k fyzické aktivitě.

Mozková kůra je vzájemně spojena s uvedenými systémy. Jejich vlivem se mění její elektrické potenciály. Změny potenciálů se mohou zachycovat zevnitř nebo zvnějšku; užívá se k tomu elektrod a magnetických pásků, vyhodnocovaných počítačem a zachycujících každou změnu v amplitudě nebo frekvenci. Kresby vln jsou typické; při nízké aktivitě jsou pravidelné, synchronizované, při vysoké aktivitě jsou desynchronizované. Frekvence, amplituda a jiné znaky aktivity mozkové kůry se mění podle vzrušení subjektu. Je nyní známo, že kortikální procesy jsou závislé na neurálních pochodech v nižších centrech mozku, zejména v retikulární formaci a v hypothalamu.

Při studiu vlivů jednotlivých struktur se používá — především u zvířat — některých základních metod: 1. neuroanatomických (studuje se nervový systém, anatomicky i mikroskopicky), 2. poškození mozku (vlákna nebo jádra se naruší a sleduje se vliv narušení na chování — zejména důležitá jsou poškození jednotlivých oblastí mozku), 3. záznamů o elektrické aktivitě (elektrody se zavádějí do mozku nebo se zachycuje elektrický potenciál vně mozku), 4. nejrůznějších stimulačních technik, při nichž se stimulují určité oblasti mozku.

Velká pozornost se věnuje především činnosti retikulární formace. Klasické, sensorické spoje vedou ze smyslových orgánů do mozku přímými cestami s málo synapsemi. Kromě toho existuje druhý systém, zvaný nespecifický, který působí na mozkovou kůru a její jednotlivé oblasti nespecificky, tj. vyvolává změny v celkové elektrické aktivitě kůry, působí obecně vzrušivě a udržuje bdělý stav. Hovoříme o vzeštném, aktivujícím retikulárním systému, který odpovídá za energizující složku motivace. Ukázalo se, že periferní stimulace, tj. pů-

sobení podnětů zvnějšku, nemůže vyvolat v mozkové kůře obecné vzrušení, které je předpokladem určitého chování, ale že vzrušivé působení aferentní stimulace musí být zprostředkováno kolaterálními spoji, vedenými do vzestupného retikulárního systému. Difúzní, nespecifické, obecné vzrušení mozkové kůry je předpokladem, aby mohla působit specifická vzrušení, vedená do mozkové kůry aferentními nervy ze sensorických oblastí.¹⁾

Činnost retikulární formace souvisí se stavu bdění a spánku a s vědomým chováním. Její nespecifický vliv na mozkovou kůru má obecnou vzbuzující funkci (projevuje se např. i při probuzení ze spánku). Experimentálně bylo ověřeno, že odnětí části retikulární formace vede k ospalosti a k obecně malé motivaci a že naproti tomu přímá elektrická stimulace retikulární formace motivaci zvyšuje. Při uvedených pokusech se prokázalo, že retikulární formace působí jak směrem nahoru (vzestupný systém), tak směrem dolů (sestupný systém). Směrem nahoru ovlivňuje receptivitu mozkové kůry a její schopnost přijímat informace, modifikuje vstup aferentních impulsů, aktivuje asociace uložené v mozkové kůře, usnadňuje nebo tlumí naučené odpovědi, je podmínkou výběrovosti a pozornosti.²⁾ Celkově má tedy jak facilitační (usnadňující), tak inhibiční (tlumivé) účinky, připravuje mozkovou kůru na určité stimuly (proto např. matka slyší v noci dítě plakat a otec ne).

Směrem dolů působí retikulární formace na spinální motorická vlákna vedoucí ke svalům; její zadní část má vliv facilitační a přední část vliv inhibiční. Retikulární formace je vzájemně propojena s ostatními mozkovými strukturami. Působí nejen na ně (facilitačně, nebo inhibičně), ale také přejímá impulsy z mozkové kůry, z oblasti hypothalamu a centrální šedé hmoty mozkového kmene, jejíž stimulace ovlivňuje autonomní nervový systém. Je spojena i s oblastí paleokortexu a mozkového kmene, jejichž stimulace vyvolává odměnu a tresť (viz dále).

¹⁾ Magoun H. W., *Non-Specific Brain Mechanisms*; Harlow-Woolsey, *Biological and Biochemical Bases of Behavior*, Madison 1958, 25—36

²⁾ Lindsley D. B., *Psychophysiology and Motivation*, Nebraska Symp. on Motivation 1957, 44—105

Zatím se zabýváme pouze energizující stránkou a nikoli zaměřeností motivace. Mozková kůra, hypothalamus a retikulární formace se berou jako vzájemně propojený systém, odpovědný za obecné vzrušení. Tento systém nejen ovlivňuje mozkovou kůru a ostatní mozkové struktury, ale prostřednictvím hypothalamu působí i na autonomní nervstvo a prostřednictvím retikulární formace na motoriku. Hypothalamus současně kontroluje činnost vnitřní, hormonální sekrece. Zapojují se i jiné struktury, především limbické struktury, hrající důležitou úlohu v takových motivačních komplexech, jako jsou hlad, žízeň a sex, jakož i u emočních odpovědí. Jak nervový, tak humorální systém jsou vzájemně propojeny. Již velmi nepatrné změny humorálního prostředí mohou způsobit značné funkční odchylky neurálních mechanismů. Humorální koncentrace ovlivňuje specifické neurální struktury, má vliv na aktivitu retikulárního systému i na aktivační pochody v mozkové kůře. Každý člověk má svou, pro něho charakteristickou neurohumorální strukturu a souhra neurálních a humorálních faktorů je základním činitelem dynamiky osobnosti.

Z hlediska pavlovovského učení o fyziologii vyšší nervové činnosti lze označit jako základní fyziologickou podmínku motivace funkční stav nervové soustavy typu podmíněné korové dominanty.¹⁾ Funkční stav dominanty je možno charakterizovat takto: 1. Aby vznikl systém vzájemných spojů mezi dominujícím ohniskem podráždění a ohniskem subdominantním, je nutný určitý stupeň jejich dráždivosti, určitý tonus kůry. Při nízké funkční úrovni je dominanta nemožná. 2. Funkční stav dominanty je charakterizován i obsahem, tím, které ohnisko je dominantní a které subdominantní.

Stav kůry jako dynamická charakteristika v daném čase závisí na vnějších podnětech, vnitřních podnětech a předešlém stavu. Funkční stav kůry velkého mozku vždy ovlivňuje vytváření dočasných spojů. Rychlost vytváření podmíněného reflexu a jeho vlastnosti jsou závislé na funkční organizaci kůry jako systému a na dynamickém vztahu, funkčních závislostech jednotlivých oblastí kůry. Stav kůry je základem toho, co se nazývá motivací. energii dodává kůře podkoří, čímž se vytváří obecný funkční stav velkého mozku, nervový tonus. Ten

¹⁾ Merlin V. S., *Očerk teorii temperamenta*, Moskva 1964, 184

však nelze chápat odděleně od stavu nižších oddílů mozku, zejména podkorových center, ale pouze ve vzájemné dynamické spojitosti s nimi.

Podstatný význam pro motivaci má rozlišení aktivního a pasivního stavu velkého mozku. Pro vytváření dočasných spojů je nutný aktivní stav člověka charakterizovaný dostatečným podrážděním, což vyžaduje zápornou indukci podkoří. Aktivní stav velkých polokoulí, projevující se v neustálé analýze a syntéze vnějších podnětů, záporně indukuje podkoří. Ovlivňuje jeho činnost, přičemž předpokládá regulaci podkoří ze strany kůry. Aktivní stav mozku může nastat i při iradiaci vzrušivého procesu, slabé podněty mohou aktivovat orientačně pátrací reflex, naproti tomu silné podněty mohou vyvolat neuspořádanou širokou aktivitu nebo útlumový stav. Aktivní stav je závislý i na předešlém stavu na podkladě zákona indukce.¹⁾

c) Fyziologické základy motivace jako regulujícího činitele

Z pojetí motivace, jak jsme ji definovali v úvodní kapitole, vyplývá, že motivy mají nejen energizující, ale také regulující funkci, tj. zaměřují činnost určitým směrem, k určitému cíli. I regulující funkce motivace má své fyziologické podklady. Obě funkce, energizující i regulující, jsou vzájemně propojeny, odlišujeme je jen z metodických důvodů. Některé struktury v mozku plní obě funkce, jiné jsou spíše podkladem pro tu či onu funkci.

Ukázali jsme na energizující působení retikulární formace. Tato struktura je však odpovědná i za udržování pozornosti a přispívá k jejímu zásadnímu zaměření. Jde o otázku tzv. habituace. Naše pozornost vůči delší dobu působícímu stimulu rychle slábne. Působí změny v retikulární aktivitě, přímý signál do mozkové kůry se nemění. Habituace není výsledkem únavy, ale vlivu aktivního centrálně zprostředkovaného inhibičního systému. Bylo prokázáno, že aktivita retikulární formace má přímý vliv na schopnost senzorkého systému přenášet informace. Jisté retikulárně-kortikální procesy působí habituaci nebo usnadňují přenášení informací. Předpokládá se, že horní část retiku-

¹⁾ Levitov N. D., *O psichičeskich sostojanijach čeloveka*, Moskva 1964, 38

lární formace působí tyto efekty, což je podklad pro fyziologické vysvětlení toho, jak organismus vybírá určité stimuly do středu pozornosti a jiné ignoruje. Dochází k výběrové pozornosti.

Retikulární formace tak připravuje organismus na určité podněty. Je dokázáno, že některé smyslové modality aktivují retikulární formaci více než jiné. Uvádí se pořadí: škodlivé, propioceptivní, sluchové a zrakové;¹⁾ retikulární formace facilitací jedněch a inhibicí druhých impulsů odpovídá za výběrovost orientace pozornosti. Senzorický systém nepřenáší pouze informace ze sensorických orgánů do mozku. Centrální procesy mají i zpětný vliv na sensorický periferní systém, takže proces výběru informací začíná už tam. Orientace na důležité externí stimuly je podstatně ovlivňována i limbickými strukturami.

Limbický systém označuje oblast zhruba ve středu mozku. Patří k němu celá řada struktur, z nichž nejdůležitější jsou septum, amygdala, hippocampus; někdy se připočítává i hypothalamus. Limbické struktury se dostaly do středu pozornosti, když bylo zjištěno, že jejich elektrická stimulace vyvolává příjemné či nepříjemné pocity, a tím orientaci chování (všechny pokusy v této oblasti se prováděly na zvířatech, což je dáno už jejich metodikou). Jde o fyziologické koreláty motivace, jejichž stimulace vyvolává odměnu nebo trest. Odměna se v této souvislosti definuje jako pozitivní selektor odpovědí, jako impuls zvyšující frekvenci odpovědí, které následují po odměně (nemá tedy nic společného s pocity zvířete). Trest je negativní selektor, má opačné účinky než odměna. A právě stimulace určitých oblastí mozku (limbických struktur) má odměňující či trestající účinky.

Výsledky pokusů nejsou zatím jednoznačné; uvedeme některé z nejvíce prověřených závěrů. Struktury, které se uplatňují při odměňování, resp. při trestání, tvoří odlišné systémy, které mohou mít jak facilitační, tak inhibující účinky. Tak např. stimulace septa zvyšuje aktivitu, odebrání septa aktivitu snižuje. Poškození septa vede k malé aktivitě, zvíře nereaguje ani na bolest, ani na příjemné stimuly. Stimulace zvyšuje u lidí alertnost a verbální produkci, lidé se cítí dobře.²⁾

¹⁾ Marx M. H. — Tombaugh T. N., *Motivation*, San Francisco 1967, 125

²⁾ Heath R. G., *Studies in Schizophrenia*, Harvard 1954, 347

O amygdale se předpokládá, že má tytéž účinky jako retikulární formace. Odnětí amygdaly odstraňuje některé pozitivní tendence k hněvu a strachu a inhibici sexuálního chování. Dochází ke ztrátě schopnosti vybírat objekty podle různých motivů, nerozlišuje se, čemu je třeba dát přednost a co vyvolává odpor. Z motivačního hlediska je velmi pozoruhodné, že destrukce amygdaly vede ke ztrátě schopnosti rozlišovat motivačně významné rozdíly mezi stimuly (např. jí se vše, co lze fyzicky sníst, i nepoživatelné věci, což platí i o lidech). Ztrácí se schopnost motivačně podložených rozlišení mezi externími objekty, stimuly ztratily svou schopnost různě kontrolovat motivační chování.¹⁾

Ventromediální část hypothalamu působí zřejmě opačně než amygdala. Při jejím poškození se projevuje velká selektivita vzhledem k objektům, ale malá kontrola motivačního tlaku. Kdežto při poškození amygdaly dochází ke stavu, kdy subjekt neví, co se dá jíst a co ne, při poškození ventromediálního hypothalamu neví, kdy má přestat jíst.

O hippocampu se předpokládá, že má vliv na kontrolu emočního chování. Jeho poškození zmenšuje agresivitu a snižuje odpovědi na příjemné podněty, odstranění hippocampu snižuje reakci na bolest a mění odpovědi na škodlivé stimuly. Celkově má tato oblast podobné účinky jako retikulární formace, její stimulace vyvolává aktivitu, odstranění vede k ospalosti.

Uvedené pokusy vedly často k přeceňování vlivu vnitřních podmínek (fyziologických determinantů) na zaměřenost chování. Tak v Morganově teorii se klade do hypothalamu sídlo centrálního motivačního stavu,²⁾ který je stavem nervové aktivity v systému nervových center a spojů soustředěných v určitém druhu motivace. K obecným vlastnostem centrálního motivačního stavu patří, že jakmile se jednou vyvolá, působí alespoň určitý čas bez senzoričkových vlivů nebo jiné excitace, že ovlivňuje organismus, aby reagoval určitým způsobem na určité stimuly a nereagoval na jiné, že může přímo vyvolávat určité soubory chování. Je tedy odpovědný nejen za energizující, ale také

¹⁾ Olds J., *Physiological Mechanisms of Reward*, Nebraska Symp. on Motivation 1955, 73—134

²⁾ Morgan C. T., *Physiological Mechanisms of Motivation*, Nebraska Symp. on Motivation 1957, 1—35

za regulující působení motivace. Motivační stav mohou vyvolat vnější nebo vnitřní stimuly. Humorální faktory mohou přímo aktivovat centrální nervovou soustavu a vyvolat centrální motivační stav bez působení stimulujících faktorů. Vyvolají-li naproti tomu centrální motivační stav vnější podmínky, pak představují pouze jednoho činitele, který se musí spojit s činiteli vnitřními.

Přílišný důraz na vnitřní činitele se kritizuje, protože pro vznik specifické aktivity, zaměřené určitým směrem, je zapotřebí, aby byly přítomny jak vnitřní podmínky, tak vnější stimulace. Aktivnost organismu se projevuje v jeho reakcích na změny v nejbližším prostředí. Organismus jako uzavřený hmotný systém může existovat pouze tak dlouho, pokud se v každém okamžiku vyrovnává s vnějšími podmínkami. Podle Pavlova¹⁾ jsou elementy tohoto vyrovnávání reflexy. S nejsložitější nepodmíněně reflexní činností je spojena podkorová oblast mozku a tato činnost odpovídá psychologickým pojmům instinktivních a emočních reakcí. Nepodmíněné reflexy jsou určovány těmi podmínkami prostředí, které odpovídají určitým potřebám organismu. Podmíněné podněty se stávají životně významnými podle toho, jak dostávají signální význam díky spojení, které se vytváří mezi nimi a nepodmíněnými podněty. Už v tom se projevuje výběrovost aktivity člověka, který vědomě přeměňuje vnější podmínky.

Veškerá aktivita člověka je spojena s měnícími se asociacemi a jejich systémy, které vznikají a upevňují se na základě životně významných podnětů nebo jejich signálů; tyto asociace se stávají regulátory chování.²⁾ Při srážce různých podnětů a s nimi spojených asociálních systémů rozhoduje zákon síly v závislosti na podmínkách daného okamžiku. Významnost podnětu a s ním spojené aktivity se udržuje vztahy jedince k okolí.

¹⁾ Pavlov I. P., *Izbrannyje trudy po fiziologii vysšej nervnoj dejatelnosti*, Moskva 1950; česky *Fyziologie vyšší nervové činnosti*, Praha 1952, 64

²⁾ Dobrynin N. F., *Problema aktivnosti ličnosti i obščestvennoj značivosti v psichologii*, *Vopr. psich. ličnosti*, Moskva 1960, 85—92

d) *Některé teorie motivace založené na fyziologických činitelích*

Uvedli jsme některá fakta o fyziologických základech motivace, která významně přispívají k postižení podstaty motivace, jejího energizujícího i regulujícího aspektu. Někteří autoři se pokusili na základě výsledků fyziologicko-psychologických zkoumání vytvořit teorie motivace, opírající se především o tato fyziologická fakta. Tyto teorie jsou jednostranné, pokud vycházejí z fyziologických činitelů nejen jako základních, ale jako jediné určujících veškerou aktivitu člověka. Jinak je tomu u teorií, které se pokoušejí zformulovat komplexní obraz o fyziologických základech motivace, aniž by si činily nárok na celkové vysvětlení motivačních procesů.

Zmínili jsme se o významu retikulární formace pro vysvětlení energizujícího aspektu motivace. Teorie o působení retikulární formace byly vypracovány Hessem, Magounem, Jasperem a jinými. Celkovou teorii motivace, založenou na těchto objevech, vytvořil Lindsley.¹⁾ Protože vychází z údajů, které jsme již uvedli, reprodukuje ji jen stručně.

Život a organismus jako celek zahrnují stálou výměnu látek. Tento proces může být označen jako nepřerušovaná snaha o konstantnost fyziologické rovnováhy užšího a širšího rozsahu, tj. v organismu a mezi organismem a prostředím. Struktury pečující o udržení konstantnosti se vestavěly do organismu jako výsledek dlouhého vývoje; jsou relativně pevné a jsou podřazeny neurálním mechanismům, které jsou základním motivačním činitelem.

Kortex a jiné nukleární masy v mozku jsou stále elektricky aktivní. Přitom dochází jednak k elektrickým změnám souvisejícím s vedením impulsů v neuronu, jednak k elektrickým výkyvům rytmické povahy. Stoupání a klesání těchto rytmů, jež lze chápat jako variace potenciálů tisíců buněk, je paralelní změnám chování. Protože měřitelné mozkové rytmy, představující určité kontinuum, jsou regulovány retikulární formací, má tato mozková struktura pro motivaci chování rozhodující význam. Vykonává nespecifický vliv na mozkovou kůru,

¹⁾ Lindsley D. B., *Psychophysiology and Motivation*, Nebraska Symp. on Motivation, 1957, 44—105

má obecnou vzrušivou funkci a v kombinaci s thalamem odpovídá za zaměření pozornosti. Může redukovat a usnadňovat senzorní pochody, má úlohu aktivátoru, je senzitivní na všechny typy interní a externí stimulace a na impulsy z kůry. Její excitace vede ke změnám v elektrické aktivitě kůry, a tím ke změnám v chování. Může usnadňovat nebo inhibovat somatické motorické akce a autonomní aktivitu.

Obraz o retikulární formaci jako aktivujícím činiteli lze doplnit výzkumem o působení neurohumorálních faktorů. Luthe¹⁾ předpokládá, že každý člověk má charakteristickou neurohumorální strukturu a že souhra neurálních a humorálních činitelů musí být u něho brána při problémech motivace v úvahu. Vypracovává teorii integrované autoregulační neurohumorální osy, jejímiž podstatnými částmi jsou mozgová kůra, retikulární systém, hypothalamus, hypofýza a kůra nadledvinek. Aktivita této osy je podle jeho názoru odpovědná za vytváření permanentních vedoucích struktur v individuu, za funkční danosti a za aktuální funkční stav jedince. Nemá jen funkci energizující, ale částečně i řídící. Základní význam mají podle něho genetické faktory.

O Morganově teorii centrálního motivačního stavu jsme se zmínili již dříve. Morgan jej klade do hypothalamu a připisuje mu regulující funkci.

O vytvoření fyziologické teorie motivace, snažící se objasnit její regulující funkci, se pokusil Hebb.²⁾ Zavádí jako klíčový pojem termín „buněčný soubor“, tj. mozkový proces, který odpovídá určitým senzorním jevům nebo jejich společnému aspektu. Každý soubor je uzavřeným systémem, v němž se může aktivita udržovat, a tak pokračovat i po skončení senzorního jevu, který ji vyvolal. Odpovídá určitým vlastnostem okolní stimulace a vytváří se za účasti motoriky, takže může vyvolávat motorickou aktivitu. Časově integrované série buněčných souborů vytvářejí fázové sekvence, determinující chování organismu. Každá sekvence může být vzrušena senzorně nebo přenesením aktivity v dané sérii, takže chování je determinováno senso-

¹⁾ Luthe W., *Psychophysiologische Aspekte der Persönlichkeitsdynamik*; Bracken-David, *Perspektiven der Persönlichkeitstheorie*, Bern 1959, 104—119

²⁾ Hebb D. O., *A Neuropsychological Theory*; Koch, *Psychology, A Study of a Science*, Vol. 1, New York 1959, 622—643

ricky i centrálně, je kontrolováno daným sensorickým podnětem a dřívější aktivitou.

Proti izolovanému důrazu na vnitřní stimulaci vystupují teorie, které podtrhují význam fyziologických činitelů pro motivaci, ale předpokládají, že motivované chování vzniká na podkladě spolupůsobení určitých celkových podmínek a celé řady proměnných. Stellar¹⁾ označuje svou teorii jako multifaktorovou teorii motivace. Motivované chování je determinováno celou řadou činitelů: hypothalamem, sensorickými podněty, vnitřním prostředím, korovými centry. Důležitým činitelem je zpětná vazba: jsme-li motivováni, pak podmínky vyvolané vnitřními činiteli nás vedou k určitým činnostem, které mění vnitřní stav tím, že negativní zpětnou vazbou vedou naše jednání k uspokojení vnitřního napětí.

Podobně Linhart²⁾ souhlasí s komplexním výkladem motivace: vliv mají sensorické podněty, vnitřní prostředí i korová a thalamická centra. Je nutné přidat sovětské hledisko — vliv interpersonální činnosti na vývoj a vytváření motivů a na jejich začlenění do struktury osobnosti.

Sovětští psychologové kritizují teorie o existenci podkorového integračního centra. Lurija³⁾ rozlišuje tři základní mozkové systémy. První udržuje tonus nutný k činnosti, druhý přijímá a transformuje aferentní informace, třetí programuje a udržuje selektivní charakter. Dynamické systémy jsou pod stálým tonizujícím vlivem retikulární formace. Ačkoli frontální loby jsou nadřazeny všem oblastem, pracují všechny systémy dynamicky, jsou dynamickými strukturami, při nichž se mohou různé skupiny neuronů začleňovat do různých funkčních systémů, a mozek tak může ve své totalitě realizovat komplexní formy psychické činnosti. Pro motivaci je důležitý třetí mozkový systém, který je uložen ve frontálních lalocích; má úlohu programace lidské činnosti, konfrontace výsledků s počátečními záměry, regulace a kontroly psychických procesů. Program chování individua je nejčastěji

¹⁾ Stellar E., *The Physiology of Motivation*, Psychol. Rev. 61/1954, 5—22

²⁾ Linhart J., *Psychologické problémy teorie učení*, Praha 1965, 184

³⁾ Luria A., *Le cerveau et le psychisme; La conception marxiste de l'homme*, Recherches int. à lumière du marxisme, 46/1965, 26—46

formulován na základě vnější či vnitřní řeči a je uložen v paměti. Efekt je vždy konfrontován s počátečními intencemi: jestliže bylo dosaženo shody, tonus klesá, není-li tomu tak, stoupá.

Schéma fyziologického podkladu regulující funkce motivace doplňuje Anochin¹⁾ předpokládaným mechanismem zpětné aferentace a akceptoru činnosti. Předpokládá existenci biologicky kladné reakce, vyvolané nepodmíněným podnětem, a biologicky záporné reakce, vyvolané neposilováním. Vznik vnitřního útlumu je výsledkem převahy záporné reakce nad kladnou. Akceptor činnosti je založen na Anochinově teorii zpětné aferentace. Když se končí syntéza všech aferentních podnětů a když se v aferentní části začíná formovat odpovídající reflexní činnost, vytváří se v mozkové kůře zvláštní systém — akceptor činnosti. Předbíhá vznik reflexní reakce a uskutečňuje srovnání výsledků aferentní syntézy s výsledky činnosti organismu, zaměřuje činnosti k dosažení nejadekvátnějších reakcí. Tak se umožňuje nepřetržité usměrňování, hodnocení a regulace činnosti. Regulační systém má zároveň motivační účinnost, je i hybným činitelem aktivity člověka.

Anochin předpokládá, že regulační systémy mají zároveň motivační účinnost, tj. stávají se nejen regulátory, ale i hybnými činiteli aktivity člověka. Hraše²⁾ podtrhuje, že u Pavlova je specifčnost reflexů spojena nerozlučně s hybnými akty. Tato specifčnost je dána specifickými podněty, specifickou dráždivostí, specifickou lokalizací i specifickou reakcí. Specifčnost reflexů má v životě organismu elementární regulační význam: váže každou reakci na zcela určitý podnět, zaměřuje ji ke zcela určitým cílům. Příčinný vztah mezi prostředím a chováním organismu není v Pavlovově koncepci slepou kauzalitou, ale aktivním vztahem, regulovaným jak vnějšími, tak vnitřními činiteli.

Fyziologicky orientovaní psychologové se soustřeďují na to, jak tělesné procesy kovariují s chováním. Zdůrazňují neurální a biochemické determinanty. Pokud považují fyziologické pochody za jediné určující pro vysvětlení motivace, nemohou dojít k plnému poznání jejich záko-

¹⁾ Anochin P. K., *Osobnosti afferentnogo apparata uslovnogo reflexa i ich značenija dlja psichologii*, Vopr. psich. 1/1955, 6, 16—38

²⁾ Hraše L., *K některým regulačním mechanismům činnosti živočichů a člověka*, Čs. psychologie, 5/1961, 10—17

nitostí. Zdůraznění jen fyziologických jevů, bez přihlédnutí k okolním stimulům, vede k neadekvátnímu vysvětlení podstaty motivace lidského chování.

Kritice byly vystaveny především lokální teorie motivace, které se snažily najít motivační činitele v určitých endogenních podmínkách. Determinaci chování, zejména u člověka, nelze však vysvětlit pouze působením těchto motivujících činitelů. Bez historicko-genetického hlediska není možno vytvořit vědeckou teorii motivace. Pokud se ovšem tyto teorie motivace zabývaly zkoumáním fyziologických podkladů motivace lidského chování, aniž by je jednostranně považovaly za jediné určující, pak přinesly pro poznání mechanismů motivace velmi mnoho.

Bádání v tomto směru není zdaleka ukončeno. Je ovšem třeba mít na mysli, že většina závěrů je vyvozena z experimentů na zvířatech. I když je možno srovnávat fyziologické pochody v oblasti vyšší nervové činnosti u zvířat i u lidí, je motivace lidského chování mnohem složitější a její determinanty jsou komplikovanější.

3. *Instinkty*

a) *Obecně o instinktech*

I když se zaměřujeme na motivaci lidského chování, museli jsme již v kapitole o fyziologických základech motivace uvést některá fakta získaná při studiu zvířat. Obdobně je tomu v kapitole o instinktech. Také zde se opíráme o studium chování zvířat, i když se projevuje snaha přenést získané závěry na chování člověka.

Rozhodující roli v instinktivním chování hrají vrozené struktury. Jsou různé definice instinktu, ale pozorováním je možno stanovit nejzákladnější znaky instinktivního chování. Instinkty jsou způsoby chování, jehož základní rysy, příznačné pro jednotlivé druhy, jsou stále a stejné u jedinců téhož druhu. Skládají se z více či méně komplikovaných činností, které na sebe často navazují v téměř opakujícím se pořadí. Instinktivní chování slouží cílům, které jsou potřebné pro život organismu. Stručně lze říci, že označují komplexní soubory chování, které jsou společné určitému biologickému druhu a mají biologický význam. Jejich posláním je regulovat biologicky důležité procesy (jako příklady instinktivního chování zvířat lze uvést stavění hnízd, péče o mladá, vrozenou percepční organizaci). Z hlediska lidského chování je možno instinkt považovat za základní motiv, který vede organismus k určitým cílům nebo účelům. Jde o vrozený biologický proces, impuls či puzení vedoucí organismus k zaznamenání určitých stimulů a k přibližování či vzdalování se od nich.

Za hlavní rysy, charakterizující instinkt u člověka, se považují dva: 1. instinkt je činnost, která má biologický smysl i cíl a je vyvolávána biologickými potřebami organismu, 2. instinkt se projevuje ve specifických, víceméně stereotypních aktech. V teoriích motivace lidského

chování se zformovaly dvě základní koncepce:¹⁾ 1. koncepce cílová, podle níž instinkt je zbytková forma účelového, cílového chování, jakýsi předchůdce inteligence v evoluci, která slouží uspokojení potřeb organismu pomocí specifických motorických aktů, 2. koncepce mechanická, vycházející z reflexní teorie, podle níž se instinkt převádí na reflexy a tropismy, organismus se chápe víceméně jako stroj vybavený reflexy, tropismy a jejich sériemi.

Rubinštejn²⁾ považuje za základní typy chování 1. chování instinktivní, 2. dovednosti, 3. rozumné chování. Chování zvířat je podle jeho názoru podmíněno jejich biologickou existencí a vyvíjí se v procesu přizpůsobování prostředí — to je instinktivní chování v širokém slova smyslu. Naproti tomu instinkt ve specifickém slova smyslu je fixovaný, stereotypní, vystupuje naráz, bez vlivu učení a bez individuální zkušenosti — je to dědičně upevněný výsledek fylogenetického vývoje. Instinktivní chování je charakterizováno specifickým způsobem motivace (organická motivace, zejména biologické potřeby) a specifickými způsoby, mechanismy provádění, reflexy. Tím se toto chování odlišuje od pouhé sumy reflexů. Tím, že jeho motivační působení je podloženo organickým stavem, se liší od vyšších forem chování. Ani v instinktech však nejde o strojové chování, ale o určité přizpůsobení se situaci na základě prvků dovednosti a rozumného jednání, které instinktivní chování obsahuje.

Z Rubinštejnova hlediska jsou instinkt, dovednost a intelekt jen různými vývojovými stupni, které byly zformovány změnami existenčních podmínek — u zvířete biologických, u člověka historických. Není mezi nimi ostrá hranice, nejsou na sobě navrstveny, ale jsou vzájemně propojeny, i když každý stupeň je kvalitativně nový.

Termíny instinkt, reflex a tropismus se vztahují k základním aspektům chování. Reflex je relativně jednoduchý model odpovědi, která je determinována jednak určitou charakteristickou stimulací vyvolávající odpověď, jednak tělesnou strukturou, strukturální organizací

¹⁾ Viaud G., *Instynkty*, Warszawa 1965, 7; orig. *Les instincts*, Paris 1959

²⁾ Rubinstein S. L., *Grundlagen der allgemeinen Psychologie*, Berlin 1958, 133; rusky *Osnovy obščej psichologii*, Moskva 1946; česky *Základy obecné psychologie*, Praha 1964

uvnitř nervového systému, která reguluje formu souboru. Efektory jsou buď svaly, nebo žlázy; tím je člověk omezen v druzích odpovědí, které může produkovat. Reflexní soubory se modifikují učením a zráním nebo přirozeným růstem.

Instinkt se liší od reflexu několika podstatnými rysy. Instinktivní soubory chování jsou komplexnější, trvalejší a udržují se delší dobu, zatímco reflex probíhá ve zlomku vteřiny. Instinktivní chování je plastičtější, variabilnější, je schopno určitého přizpůsobení okolním podmínkám, kdežto reflex je určen reflexním obloukem a probíhá za určitých okolností vždy stejným způsobem. Determinace instinktivního chování je komplexnější; působí tu jak činitele vnitřní (např. činnost žláz s vnitřní sekrecí), tak vnější (okolní situace).

Tropismus označuje trvalou orientaci celého organismu k silovému poli (např. losos táhne proti proudu). Je závislý na stálých podmínkách fyzického prostředí a je více či méně mechanickým přizpůsobením okolním silovým polím. Taxe jsou tropismy týkající se orientace zvířat nebo rostlin ke světlu, k tíži či k jiné síle. Vztahují se na progresivní pohyb ve smyslu určité orientace. Všechny tyto termíny chápeme pod zorným úhlem biologického vývoje.

Existuje celá řada klasifikací instinktů. Protože většina instinktů slouží biologickým cílům, je možno je rozdělit na instinkty zaměřené na zachování jedince, na zachování druhu a na zachování společenství. Z jiného hlediska dělíme instinkty na jednoduché a složité. Jednoduché instinkty jsou způsoby spontánního chování závislé na motivaci a jsou projevem osobních potřeb. Jak ukážeme při vysvětlování podstaty působení biologických potřeb, považuje se instinkt za jakýsi reduktor napětí vyvolaného potřebami. Složité instinkty se projevují komplexními činnostmi. Na rozdíl od potřeb nebo jiných motivů mají cíl samy v sobě, probíhají automaticky směrem k cíli. Instinktivní automatické činnosti vznikají díky vrozeným schématům, ale mohou se někdy projevit až po dosažení určité zralosti, na určitém vývojovém stupni ontogeneze.

Instinktové motivační teorie vysvětlovaly lidské chování tím, že člověk je vybaven základními instinkty. Byly na počátku 20. stol. velmi oblíbeny. Jejich nevýhodou bylo, že se počet instinktů neustále zvyšoval, neboť se hledal příslušný instinkt pro každou oblast chování.

Instinkty se podkládaly i sociálně ovlivněným způsobům chování. Vznikaly neřešitelné nesnáze, vyplývající ze zásadního rozdílu mezi člověkem a ostatními živočichy a z nemožnosti vysvětlit komplexní lidské jednání na základě vrozených biologických modelů. Závěry instinktivistických teorií motivace byly leckdy experimentálně zcela nepodloženy. Proto se tyto teorie motivace zdiskreditovaly a postupně se opouštěly. Teprve v poslední době dochází k seriózním pokusům o novou instinktivistickou teorii, jejíž závěry, experimentálně ověřené na zvířatech, by bylo možno přenášet na chování člověka. V jiných teoriích motivace se pojmu instinkt nepoužívá, zejména proto, že je zatížen starými nevědeckými obsahy. Někde se nahrazuje jinými pojmy, z nichž největšího rozšíření dosáhl pojem drive (viz v dalších kapitolách).

b) Klasické teorie motivace, založené na instinktech

Ke klasickým instinktivistickým teoriím patří teorie McDougallova a teorie Freudova. Ačkoli jsou v mnohém odlišné, spočívají v podstatě na stejných principech. Chápou instinkt jako základní energii pro lidské chování a vyvozují z ní všechny formy projevu člověka. Jde v podstatě o energizační model. Freud chápal své „id“ jako chaos instinktivních energií vycházejících ze zdroje stimulace v organismu. Tato energie může být skladována a může protékat obdobně jako elektřina. McDougall kreslí obraz komory, v níž se stále uvolňuje plyn ženoucí motorický mechanismus organismu podobně jako elektřina, tj. jako elektrický motor poháněný elektrickou energií. Oba systémy tedy vycházejí z nějaké substance, která je schopna energizovat chování, je někde soustředěna a může se uvolňovat.

McDougall¹⁾ předpokládá, že psychická aktivita je vždy účelová, že směřuje k určitému konci nebo cíli. Každý živočišný druh je tak konstruován, že vyhledává určité přirozené cíle, jejichž dosažení uspokojuje jeho potřeby. Jak potřeby, tak tendence uspokojovat je, jsou vrozeny a přenášeny z generace na generaci. McDougall je označuje

¹⁾ McDougall W., *An Introduction to Social Psychology*, London 1908
McDougall W., *The Energies of Men*, London 1932

jako instinkty, později jako tzv. propensitie. Instinkt definuje jako dědičnou či vrozenou psychofyzickou dispozici, která determinuje svého nositele, aby vnímal objekty určité třídy a věnoval jim pozornost. Jedenec zakouší při percepci takového objektu emoční vzrušení určité kvality a jedná vzhledem k němu určitým způsobem nebo alespoň pociťuje impuls k takovému jednání.

Instinkty (propensitie) určují a organizují všechny duševní procesy a všechno chování ve směru specifických cílů. Instinkt je uvolněním a zaměřením psychofyzické energie, kterou obsahuje. Jakmile je jednou uveden do pohybu, má motivační sílu nutnou k tomu, aby působil potřebnou dobu. Člověk není pouhým pasívním produktem vlivu vnějších sil, ale má určitou spontaneitu chování, která mu umožňuje odolávat. Instinkty jsou charakterizovány svou trojstránkovitostí — složkou poznávací, emoční a jednací (McDougallův přínos je v tom, že mezi aspekty instinktů zahrnuje i emoce).

Lidské chování je založeno na instinktivních tendencích, které jsou velmi podobné instinktům zvířat. Různé instinkty mohou být vlivem učení soustředěny kolem jednotlivých objektů do systémů, které se nazývají sentimenty. U dospělých a vyzrálých lidí sentimenty skládají více či méně integrovaný systém — charakter. Ačkoli jsou hybnou silou, působí pouze ve vzájemné interakci s okolními podněty, jsou aktivovány vnímáním určitého objektu nebo třídy objektů.

Jakmile je aktivita vzbuzena, pokračuje až do dosažení cíle nebo do vyčerpání organismu. Přitom propensitie ovládá organismus tím více, čím je silnější. Zaměřenost jednotlivých propensitií k novým cílům vzniká učením, speciálně podmiňováním. Vrozená výzbroj člověka je stejná jako u vyšších savců; je pouze na vyšším stupni diferencovanosti a plasticity a má ještě specifické nové přídavky. McDougall udává 18 propensitií: hledání potravy, odporu vůči škodlivým látkám, pohlavní aktivity, útěku, zvědavosti, rodičovství, sdružování, sebeprosažení, podrobivosti, hněvu, tvořivosti, majetku, smíchu a škodolibosti, pohodlnosti a odstraňování nepříjemností, odpočinku a spánku, toužení, uspokojování tělesných potřeb. Zatímco u nižších živočichů jsou instinkty rigidní, neměnné, u člověka je schopnost přizpůsobení a schopnost užívání symbolů.

Podle Freuda¹⁾ jsou poslední příčinou veškeré aktivity pudy (Trieb — dnes pod vlivem anglických překladů běžně instinkt). Jejich zdrojem je chemofyzikální stav organismu. Jsou zakořeněny v těle a jsou psychickými doprovody biologických procesů, psychickou reprezentací somatického zdroje excitace (vzrušení). Jsou to tenze, vzniklé z potřeb a sil, které představují somatické požadavky duševního života. Instinkty, podle freudovské terminologie pudy, jsou hraniční pojmy mezi duševnem a tělesnem a tlakem na duševno v důsledku jeho spojení s tělem. Působí jako stálá síla, jejímž cílem je odstranit vzrušení vzniklé nedostatkem nebo narušením vnitřní rovnováhy a nastolit znovu klid, který prožíváme jako uspokojení. Instinkt ve freudovském pojetí se vztahuje k nějakému cíli. Jeho energie může být vnesena do určitého objektu a za jistých okolností může být přemístěna na jiný objekt. Každý instinkt představuje určité kvantum psychické energie; všechny instinkty dohromady pak dávají celkový součet veškeré energie v organismu. Instinkty jsou v substruktuře osobnosti, id, a lze je přirovnat k dynamu zásobujícímu všechny složky osobnosti.

Freud se zaměřuje na čtyři základní stránky instinktů: 1. na jejich zdroj, jimž je vnitřní organická stimulace jakožto výsledek chemické či jiné změny v organismu, které se organismus nemůže vyhnout, 2. na jejich tlak — instinkt je podle něho funkcí potřeby, z níž vzniká, 3. na jejich směr, který je dán uspokojováním podmínek vyvolávajících somatické stimulace a odstraňováním tělesného vzrušení, 4. na jejich objekt, tj. na to, co mohou uspokojit. Lidské chování redukuje podle Freuda tenze, je ve službách instinktů, je jimi motivováno. Základním pojmem je přenášení energie; individuum není někdy schopno redukovat tenzi přímo, energie se přemísťuje na jednání, které neslouží přímo redukci základních tenzí (tak také vznikla civilizace). Přemísťování energie vede i k organizaci osobnosti, je nejdůležitějším rysem osobnostní dynamiky.

Základních instinktů může být celá řada, podle jednotlivých základních potřeb. Freud však jejich počet neurčil, protože podle něho nejsou známy všechny základní potřeby. Shrnul však všechny instinkty do

¹⁾ Freud S., *Instincts and Their Vicissitudes* (1915), Collected Papers, Vol. 4, London 1925

dvou tříd: 1. instinkty života, které shrnují síly sloužící k udržení a reprodukci života (nejdůležitější z nich je sexuální instinkt, který je založen na stimulaci různých erogenních oblastí těla), 2. instinkty smrti, které jsou destruktivní, vycházejí z konečného cíle života, jímž je smrt (důležitou úlohu v nich hraje agrese). Energií instinktů života Freud obecně označuje jako „libido“, jejich speciálním případem jsou já-instinkty.

c) Pojetí instinktu v některých novějších teoriích motivace

V poslední době instinkt znovu ožívuje v některých teoriích motivace. Zdá se, že nejpropracovanější jsou etologické teorie, které jsou v mnohém závislé na klasických teoriích, i když se snaží zbavit pojem instinkt všech iracionálních aspektů a opírají své závěry o bohatou experimentaci se zvířaty. Hlavními představiteli těchto teorií jsou Lorenz a Tinbergen.

Lorenz¹⁾ má mnoho společného s McDougalem. I on má představu specifické energie, konstantně vháněné jako plyn do kontejneru nebo jako tekutina do rezervoáru. Na dně je záklopka, která se otvírá jednak hydrostatickým tlakem, jednak působením externího stimulu. Čím je tlak větší, tím menší může být působení stimulu.

Tinbergen předpokládá hierarchii nervových center, z nichž každé má vlastnosti Lorenzova rezervoáru. Každé centrum může být nabito motivačními impulsy z nadřazených center nebo z jiných zdrojů; příhodný stimulus odstraní blokádu a energii uvolní. Podobností s klasickými teoriemi je více.²⁾

Tinbergenova³⁾ teorie vychází z definice etologie jako objektivní vědy o chování. Hlavním východiskem pro studium zvířat je názor, že zvířecí chování je nutno studovat jako celek během životního cyklu jednotlivých druhů v jejich přirozeném prostředí. Chování zvířat je

¹⁾ Lorenz K., *Über die Bildung des Instinktbegriffes; Über tierisches und menschliches Verhalten*, Bd. 1, München 1965, 283—342

²⁾ Hess E. H., *Ethology*, Brown-Galanter-Hess-Mandler, *New Directions in Psychology*, New York 1962, 157—266

³⁾ Tinbergen N., *The Study of Instinct*, Oxford 1951

motivováno preformovanými strukturami, které jsou již v organismu přítomny, učení má menší vliv. Etologové předpokládají existenci specifické pudící energie, která se akumuluje ve skupinách center v centrálním nervovém systému a uvolňuje se specifickými komplexními podněty z okolí.

Základem chování (analogicky i u člověka) jsou soustavy koordinovaných a upevněných motorických reakcí, které se objevují bez naučení a dřívější zkušenosti i bez nápodoby. Jsou konstantní pro každý druh a jsou založeny na speciálním mechanismu centrálního nervového systému, který je zděděný. Chování je vyvoláno působením vnějších podnětů, ovšem nepůsobí každý podnět, ale pouze určité stimuly v okolí zvířete, které se označují jako spouštěče či uvolňovače. Spouštěče uvolňují vždy jen jednu reakci — v tom je rozdíl mezi instinktivním a získaným chováním. Jde buď o podnět jako celek, o jednu jeho kvalitu, nebo o vztah mezi podněty; záleží nejen na přítomnosti stimulu, ale i na jeho síle, která určuje velikost reakce. Spouštěči jsou obvykle objekty či vlastnosti a vztahy, které mají biologickou důležitost pro ten který druh.

Stimulus neuvolňuje přímo instinktovou energii, ale působí na vrozené spouštěcí mechanismy, které jsou v souladu s určitými okolními stimuly. Spouštěcí mechanismy mají vzhledem k instinktivní teorii funkci jakési záklopky, která uvolňuje nebo zadržuje energii. Je-li spouštěcí mechanismus spuštěn působením speciálního uvolňovače z okolí, uvolní se energie a dojde k instinktivní odpovědi. Jakmile je jednou chování spuštěno, nezávisí už na ničem jiném kromě sebe. Základní vliv na chování má vnitřní motivace, tj. motivační energie, specifická hnací síla vycházející z hormonů, z vnitřních stimulů interoceptorů a z autonomních nervových impulsů. Instinktivní aktivita zahrnuje vyvolání, uspořádání a řízení chování určitým směrem, s určitou intenzitou, až se najde okolí, v němž se může instinktivní energie zrušit. Instinkty jsou konstantní, zděděné, specifické, stereotypní soubory chování. Vzájemný vztah motivace a sensorické stimulace lze vyjádřit tak, že čím je motivace silnější, tím slabší může být stimulace a opačně. Motivace může být někdy tak silná, že dojde k chování bez vnějších stimulů (běh naprázdno).

V instinktivním chování se rozeznává chování apetitivní a konzumu-

mační. Chování apetitivní je proměnlivé, vyhledávací, jsou v něm obsaženy i návykové složky (pohyby, vedoucí k vyhledávání potravy). Je variabilnější a plastičtější, uplatňuje se v něm učení. Konzumační chování naproti tomu je odpovědí na spouštěč; skládá se z orientačních pohybů, z taxí a z motorických, dědičně upevněných souborů.

Etologické principy, vyvozené na základě experimentální práce se zvířaty, se aplikují na člověka. Instinktivní chování je tu řídké, ale instinktivní motivace existuje. Tinbergen uvádí jako typický příklad sexuální instinkt a instinkt hledání potravy, mimo ně pak lokomoci, spánek, péči o zevnějšek těla. Odmítá však možnost sociálního instinktu. Lorenz připouští instinkt agresivity a instinktivní inhibici agresivity, která odpovídá na sociální spouštěče. Východiska aplikace etologických principů na člověka jsou v tom, že člověk ve shodě s evoluční teorií je biologickým organismem srovnatelným se zvířaty; proto by měl mít instinkty, motivační bázi jednání. Na takovém podkladě však není možno vysvětlit komplexní lidské chování, etologická teorie je tu úzká a příliš jednostranná, takže nemůže být základem adekvátní teorie motivace lidského chování.

Bowlby¹⁾ zkouší aplikovat etologické principy na člověka. Používá termínu „pudová reakce“, jímž označuje pozorovatelný způsob chování. Za skutečné příčiny považuje nutné vnitřní a vnější podmínky. Vnitřní podmínky jsou nejen fyziologické povahy, ale i vědomá a nevědomá přání a myšlenky; podněcují organismus k reagování a k vyhledávacímu chování. Aktivace pudové energie se pociťuje jako tlak k jednání, který má specifický emoční doprovod. Bowlby vysvětluje své pojetí na příkladu preverbálního chování dítěte: kdežto Freud si představoval, že organismus je na počátku života vybaven určitým kvantem nestrukturované energie, která se vývojem stále více strukturuje, etologie předpokládá, že organismus je od samého počátku vybaven vysoce strukturovanými funkcemi, z nichž některé jsou v činnosti od narození a jiné uzrají později. Tyto vrozené struktury jsou vývojem a učením tak zformovány, že výsledné chování je značně variabilní a plastické.

S pojmem instinkt se setkáváme i v některých názorech na motivaci

¹⁾ Bowlby J., *Theorien über den Trieb und Triebreaktion*; Thomae, *Die Motivation menschlichen Handelns*, Köln 1965, 113—120.

mimo okruh etologie. Jako příklady možno uvést Cattellovu teorii a teorii vrstev. Cattell¹⁾ považuje za základní element osobnosti vlastnost. Dynamickou základní vlastností je „erg“; Cattell ho definuje jako vrozenou psychofyzickou dispozici, která člověku dovoluje zaměřovat aktivitu na určitou třídu objektů snáze než na jiné, vyjádřit tomu odpovídající emoci a být aktivní způsobem vedoucím k cíli. Definice v podstatě obsahuje tři složky McDougallova instinktu. Erg má v Cattellově teorii motivace podobné místo jako instinkt v teorii McDougallově. Je ovšem pouze základním dynamickým elementem, naproti tomu „metaerg“ je dynamickou vlastností, ovlivněnou působením zkušenostních a sociokulturních činitelů. Zatímco ergy se uplatňují od narození, metaergy, mezi něž patří postoje, zájmy a sentimenty, jsou výsledkem vývoje. Sentiment je definován jako nabytá struktura dynamických vlastností, která vyvolává určité zaměření pozornosti, cítění a reagování.

Vrozené instinkty směřují přímo k cíli, ale v lidském chování to není možné, postup k cíli je oklikový, přes náhradní cíle. Chování se neřídí přímo ergy, ale zájmy a postoji. Je intelektuálně komplikovanější, emočně oslabené, závislejší na symbolech, méně uspokojující a více podléhající různým vlivům. Cattell uznává též počet ergů jako McDougall, ale je sporné, zda lze demonstrovat, že jeho dynamické tendence jsou skutečně dědičné; většina psychologů jeho názor na dědičnost odmítá.

Na instinktech (v příslušné terminologii pudech) jsou vybudovány i vrstvené modely osobnosti. Nejde o nic nového, lze o nich hovořit již ve starověku. V nové době se objevily ve tvarové psychologii jako protest proti pojetí člověka jako mechanického stroje. Teorie vrstveného uspořádání lidské osobnosti vycházejí z filosofického pojetí rozdělení světa na anorganickou, organickou a duchovní vrstvu, z Freudovy psychoanalýzy (tři substrukтуры osobnosti), z fyziologie (uspořádání mozku na kortikální a subkortikální oblast) a ze srovnávací psychologie (dítě a primitivní člověk proti dospělému a kulturnímu člověku). Cílem teorie vrstev je oddělit od sebe dřívější a pozdější funkční komplexy a zkoumat jejich vzájemný vztah v jednotě osobnosti.²⁾

¹⁾ Cattell R. B., *Personality*, New York 1950, 193

²⁾ Lersch P., *Schichten der Seele*; Bracken - David, *Perspektiven der Persönlichkeitstheorie*, Bern 1959, 173—179

Většina teorií vrstev vychází z vertikálního uspořádání osobnosti: vyšší vrstvy vycházejí z nižších. Jsou však i horizontální modely, předpokládající vrstvení zevnitř ven (lze přirovnávat k cibuli nebo ke kmeni stromu). Typický obraz struktury osobnosti je pouze modelem, pomocným pojmem. Vrstvy psychiky nelze chápat jako oddělené geologické vrstvy, jsou při vší své odlišnosti navzájem životně spojeny. Většinou jde o dvě základní vrstvy.

K vrstveným teoriím osobnosti i motivace patří Freudova teorie (id, ego, superego), pavlovovský pohled na tři úrovně mozkové činnosti (podkoří, I. a II. signální soustava) a především řada německých, resp. západoněmeckých teorií. Jako příklad uvedeme Rothackerovo¹⁾ pojetí. Tato koncepce se opírá o stavbu centrálního nervového systému. Základem je hlubinná osobnost, mající celou řadu vrstev, nad ní je osobní vrstva a zavrcholem je já. Z hlediska našeho zkoumání instinktových modelů nás zajímá především hlubinná osobnost. V její topografii je nejnižší vrstvou vrstva vitální. Její činnost charakterizuje především animální život — základní životní pochody. Nad ní leží vrstva fyziologických tělesných pochodů, která tvoří dědičný základ. Mezi zděděnými funkcemi mají zvláštní postavení instinkty (pudy). Tyto instinkty, které se dají srovnávat se zvířecím světem, tvoří jádro života hlubinné osobnosti.

Rothacker souhlasí s McDougalem, že člověk má určitý počet pudů vyvolávajících instinktivní chování, určité pohyby a emoční hnutí. Klasifikaci pudů nemá. Domnívá se, že by bylo chybné člověka racionalizovat, že základem našeho chování je iracionalita. Pro pudové chování je charakteristické rychlé spojení vjemu s aktivitou; jde o reakce animálního života v nás. Nereagujeme my, ale „zvíře v nás“. Žijeme z animální vrstvy a pouze fragmenty tohoto života si ujasňujeme a doplňujeme kontrolou a formováním. Další vrstvou je „dítě v člověku“, svět bohatě motivovaného vlastního života pudů, snah, nálad, afektů, radostí a bolestí. Následuje emoční vrstva a vrstva vnitřního bytí, bezprostředního vědomí sebe. Hlubinná osobnost je motivačně určující; nad ní leží osobní vrstva, která obsahuje vlohy a schopnosti a je jakýmsi regulačním centrem vzhledem k hlubinné osobnosti. Jejím

¹⁾ Rothacker E., *Die Schichten der Persönlichkeit*, 2. A., Leipzig 1941

vlastním úkolem je krotit pudové tendence, zajišťovat integritu všech vrstev, řídit celkový růst. Osobní vrstvu organizuje já, které není zvláštní vrstvou, ale je zavrcholem osobní vrstvy a je nejvyšším kontrolním a integrujícím orgánem. Podobné teorie vytvořili i další psychologové, jako Lersch, Wellek, Thomae, Mathey aj.

V československé psychologii jsou zajímavé názory Kratinovy.¹⁾ Kratina považuje za potencionální základnu vědomého života vlohy, vrozené vývojové možnosti, směřující k určitému cíli. Vlohy jsou výchozím bodem, jsou dědičnou vybaveností a neurčitými potencialitami; teprve výchova z nich vytváří pevné tvary určitého směru. Kratina dělí vlohy na funkční a intencionální. Funkční vlohy podmiňují duševní činnosti, intencionální vlohy (pudy) směřují k určitým předmětům. Dítě je v nejranějším věku ovládáno vlohami dynamické povahy, to jest pudy, zejména pudem aktivity. Pudové vlohy jsou prostředníkem, uvádějícím v činnost jiné vlohy, a ty se pak stávají nástroji, prostředky těchto pudových vloh. U člověka hrají pudy celkově druhotnou úlohu, u dospělého jsou zastřeny. Uvědomujeme si je jako tlak k vybití, puzezení, které musí být uspokojeno, popřípadě potlačeno. Pudy dodávají životu rytmus, ale také určitou tuhost. Na podkladě svých schopností se člověk může postavit na odpor pudům, jeho svět je světem obsahů, hodnot a cílů.

Ačkoli užíváme termínů pud a instinkt synonymně, vidíme jisté rozdíly mezi nimi, zejména pokud jde o novější teorie motivace. Teorie operující s pojmem instinkt se snaží chápat jej přísně objektivně, proto jej také definují operačně. V pojmu pud, jak je zahrnut v psychoanalýze nebo v teoriích vrstev, je naproti tomu obsažena jistá iracionalita, ba v mnohých teoriích až mysticismus. Proto jsou teorie vrstev dosti temné i ve svém vyjadřování.

Někdy se však termíny instinkt a pud odlišují. Tak Arnold²⁾ považuje pudy za nejméně diferencované funkce v lidském prožívání. Jsou autogenní, mají citový doprovod a jsou prožívány jako zážitky tlaku. Zatímco reflexní chování probíhá po reflexních obloucích, instinktové chování je o stupeň výše než reflexní. Je vrozené, probíhá bez účasti

¹⁾ Kratina F., *Osobnost*, Praha 1944, 5, 13

²⁾ Arnold W., *Person, Charakter, Persönlichkeit*, 2. A., Göttingen 1962, 44

vědomí a je biologicky účelné. Pudy jsou podle Arnolda 1. vitální, 2. sociální, 3. funkční. Vitální pudy jsou nejbližší instinktům. Nevedou k pohybům, nýbrž k prožívání. Patří k nim pud vyhýbat se nebezpečí, pud útoku, pud ochrany, stádový pud aj.

K pudům sociálním počítá Arnold pud ochrany před nepřáteli, pud získat nejlepší potravu, bydlení, nejkrásnější ženu, pud po moci a po uplatnění. Funkčními pudy jsou pud hry a pud zvědavosti. Proti pudům stojí zájmy; jsou to speciální lidské aktivity, které na rozdíl od pudů nemají poznatelný vztah k vitálnímu, ale jejich základem jsou pudy (badatelský, sdělovací, po uměleckém vyjádření). Společné zájmům a pudům je, že nechávají vstoupit do vědomí jen určité obsahy, u obou se má stát něco, co odstraní přítomný prožitkový stav. Pudy jsou jednoznačně orientovány na organické pochody, zájmy spíše na duševno. Vidíme, že taková chápání pudů se blíží původnímu teleologickému pojetí instinktů.

Vzhledem k uvedené terminologické nejednotnosti užívají někteří psychologové jiných termínů, které mají pojem pud nahradit. Tak L. Kolaříková¹⁾ předpokládá, že člověk jako každý organismus je vybaven od narození souborem vloh neboli dispozic. Jsou to pouhé možnosti obecné povahy, které se aktualizují za vhodných podmínek. Autorka je dělí na tendence určující směr lidské aktivity a na potence, které slouží tendencím jako nástroje k dosažení cíle. Tendence jsou výrazem potřeb, které musí být uspokojeny. Biologické potřeby materiální a funkční se v psychice člověka odrážejí jako pudy. Mají svou psychickou nadstavbu a jsou modifikovány společenskými zvyklostmi; proto užívá Kolaříková pojmu tendence, který je rozsahem širší než pud. Člověk jako společenská bytost je ovšem zasazen do mezilidských vztahů, v nichž se vytvářejí jeho postoje.

Ve všech uvedených motivačních teoriích se instinkt chápe jako projev spontánní aktivity nervové soustavy. Tím se ovšem organismus vytrhuje z okolního prostředí,²⁾ což neumožňuje pochopit mechanismus

¹⁾ Kolaříková L., *Struktura osobnosti*; Sb. filosof. fakulty brněnské univ. 11/1962, ř. filos. B, 9, ped.-psych., Brno 1962, 65—80

²⁾ Ladyginová - Kotsovová N. N., *Porovnávací psychologie; Súčasná psychologie v kapitalistických krajinách*, Bratislava 1966, 205—237

vzniku instinktivního chování. Srovnáme-li je s pavlovovským pojetím nepodmíněného reflexu, vidíme, že tyto reflexy jsou produktem dlouhé součinnosti organismu s životními podmínkami. Instinktivní činnost je souhrou nepodmíněně a podmíněně reflexních složek. Účastní se jí nejen vnitřní faktory, ale i okolí. Etologům se nepodařilo překlenout propast mezi chováním zvířat a člověka. Je nemožné vysvětlit komplexní lidské chování na podkladě vrozených biologických struktur, i když se v poslední době stále opakují pokusy stanovit základní instinkty či pudy a připisovat jim rozhodující úlohu v motivaci lidského chování; např. Remplein¹⁾ uvádí 18 lidských pudů (zdá se, že toto číslo má od dob McDougallových magickou přitažlivost). Je třeba brát v úvahu odlišnost člověka od zvířete, i to, že člověk je sociální bytostí, jejíž chování by nebylo možno vysvětlit bez zřetele k její interakci s ostatními.

V kritikách instinktivistických teorií se poukazovalo i na neshody mezi jednotlivými autory, pokud jde o počet instinktů. Uvádělo se, jak se objevené „instinkty“ liší v jednotlivých kulturách. Řadou pokusů se prokazovalo, že to, co se považuje za zděděnou instinktivní vybavenost, je ve skutečnosti naučeno.

Dokazovalo se to typickými izolačními pokusy. Např. krysy byly vychovány v naprosté izolaci a pak se jejich chování srovnávalo s chováním normálně vychovaných krys. Jestliže se u izolovaných krys neprojevovalo určité chování, připisovalo se to vlivu učení. Nedostatkem takových pokusů je, že se předpokládá, že získané chování je pouze výsledkem imitace. Tak se např. zkoumalo, zda hromadění zásob u zvířat je instinktivní, či nikoli. Ovšem instinktivní chování může působit i v izolaci, např. na základě toho, jakým způsobem se podává potrava.²⁾

Důvod poklesu popularity instinktivistických teorií byl v tom, že vlastně nic nevysvětlily. Označí-li se stěhování ptáků na jih jako důsledek určitého instinktu, nijak se tím neobjasní. Vysvětlujeme-li chování zděděnými instinkty, nic tím neobjasňujeme. Přitom jde o konečný závěr, protože instinkt jako zděděnou strukturu nemůžeme dále

¹⁾ Remplein H., *Psychologie der Persönlichkeit*, München 1963, 143

²⁾ Marx M. H. - Tombaugh T. N., *Motivation*, San Francisco 1967, 29

analyzovat. Pokud užíváme pojmu instinkt, a pro zvířecí chování je to pojem užitečný, je třeba jej chápat jako pojem popisný, nikoli vysvětlující.

Nesnázé s uvedeným výkladem motivace jsou i v tom, že se dělá jakási analogie mezi energií fyzikální a energií chování. Ta však nemá vlastnosti fyzikální energie. Jinou takovou analogií je představa jakési akumulace energie a jejího uvolňování. Uvolňující stimulus se srovnává s klíčem, který otevírá zámek. Tím se odděluje uvolňující a motivační účinnost, což neodpovídá skutečnosti (McDougall obě stránky spojoval). Jiným neověřeným předpokladem je teze o zastavení aktivity. Tvrdí se, že úbytek aktivity je spojen se snížením stimulace, ale tak tomu nemusí být. Aktivita může skončit např. rychlým dosažením cíle a nikoli výkonem. Odporuje to i experimentálním výsledkům, které ukazují, že lidé, vystavení senzické deprivaci (jsou odloučeni od okolí, takže nemají žádnou vnější stimulaci) zvyšují svou aktivitu, aby deprivaci odstranili.¹⁾ Hlavním nedostatkem výkladu založeného na instinktech je, že vysvětluje všechno chování jedním zdrojem — instinkty, které by tak musely v lidském chování motivovat prakticky nekonečnou různorodost chování a vést i k chování vzájemně protikladnému. Moderní psychologie motivace se může dobře obejít bez instinktu jako jediného energizátora a základního motivačního činitele osobnosti člověka, i když považuje tento pojem za užitečný pro specifické oblasti chování (např. u novorozence).

¹⁾ Hinde R. A., *Critique of Energy Models of Motivation*; Bindra - Stewart, *Motivation*, Harmondsworth 1966, 34—45

4. Biologické (fyziologické) potřeby

a) K pojmu potřeba

Potřeba je nejčastěji užívaným pojmem v teoriích motivace. Přesto dosud nemáme jeho obecně uznávanou definici a jednotliví psychologové se v jeho výkladu značně liší. Potřeba se běžně chápe jako určitá fyziologická podmínka nebo jako hypotetický pojem pro označení určitého, mnohdy konečného zdroje motivační síly. Nesnáze s podstatnými znaky pojmu potřeba jsou zaviněny i jeho zcela mimořádným rozsahem — od tzv. biologických potřeb (potřeba potravy, vody apod.) až k sociálně podmíněným potřebám (potřeba uplatnění, prestiže apod.) a k potřebám člověka jako individua (potřeba zvědavosti, seberůstu atd.). Uvedeme nejprve některé základní znaky pojmu potřeba, které se nejčastěji udávají.

Za hlavní znak potřeby se považuje nedostatek nebo přesycení. Osoba, která má nedostatek jídla, má potřebu jíst, člověk, který se přejedl, má potřebu nejíst nebo jíst méně. Potřeby vyjadřují tedy požadavky člověka — co a kolik čeho nezbytně potřebuje, aby mohl přiměřeně existovat. Pomineme-li problém nutnosti i otázku existence, která má různé znaky v různých situacích, zejména společenských (jiné představy o tom, co se označuje jako přiměřená existence, má chudý indický rolník, jiné americký továrník), vidíme, že za hlavní znak potřeby se považuje její dynamika. Tento znak se však objevuje i u jiných motivačních pojmů. Proti dynamickému pojetí potřeby stojí její určování jako stavu, vesměs stavu nějakého podráždění tkáně, tedy potřeba jako pramen, zdroj. To je podle mnohých užitečné pojetí, ale potřeba takto chápaná není vždy motivačním činitelem. Jiná nesnáz je v tom, že pojem potřeba je hodnotící, máme vždy na mysli určitý standard, podle něhož vyhodnocujeme, co je potřebné.

Převažujícím hlediskem v psychologii je, že potřeba je tenze nebo síla, přičemž zdroje této síly se udávají různě. Podstatou jejího působení je „nasměrování“ organismu vzhledem k určitým cílům a podněcování aktivity zaměřené na jejich dosažení. V nedynamickém pojetí zůstává potřeba pouze nedostatkem ve vztahu k určitému kritériu. Potřeby organismu jsou pak požadavky na udržení, přežití, růst, fungování za daných podmínek apod.

Většina psychologů se shoduje na tom, že potřeby jsou dynamickým činitelem lidského chování. Spory jsou o to, jak působí. Dynamičtí činitelé nejsou mimo organismus, ale v něm samém, organismus se vzrušuje sám ze sebe. Proti tomu Sečenov zdůrazňuje, že organismus tvoří jednotu se svým prostředím. Základem jsou pak vnější podněty, uvnitř jde jen o různý způsob reakce na jednotlivé druhy podněcujících činitelů. Jestliže vycházíme z teorie, že podněty jsou vnější, pak je tu otázka, proč vzrušují organismus. Pavlov předpokládá existenci základních tendencí organismu, které vznikají vlivem vnějšího nebo vnitřního podráždění. Živý organismus reaguje na podněty proto, že má potřeby. Kdyby osoba neměla potřebu jídla, nereagovala by na pokrmy. Vnější podněty tedy vyvolávají vzruchy, ale síla vzbuzující určité chování se čerpá z potřeb osobnosti, vlastními dynamickými činiteli jsou spíše potřeby.¹⁾

Murray,²⁾ který zavedl pojem potřeby jako pojem psychologické kategorie, chápe potřebu jako neurofyziologický stav lokalizovaný v mozku. Organickým pramenem může být ovšem i biochemický stav krve, stav podrážděnosti určitých orgánů nebo stav celého organismu. Tato pojetí se vztahují především na biologické potřeby (viz dále), i když někteří autoři přiznávají organické zdroje i sociálně vzbuzovaným potřebám (tak např. Feibleman³⁾ uvádí pro potřebu „poznávat“ jako fyziologický podklad mozek, pro potřebu „být“ kůži apod.). Spor je o to, zda jako potřebu je možno označit přímo tento deficitní stav

¹⁾ Obuchowski K., *Psychologia dążeń ludzkich*, Warszawa 1966, 76

²⁾ Murray H. A., *Facts which Support the Concept of Need or Drive*; Teevan-Birney, *Theories of Motivation in Personality and Social Psychology*, Princeton 1964, 80—97

³⁾ Feibleman J. K., *Mankind Behavior*, Springfield 1963, 56

nebo pocit stavu. Setkáváme se s obojím hlediskem; potřebou se míní jak orgánový deficit (u většiny biologických potřeb), tak pocity nutkání vycházející z deficitu. V tomto smyslu je pak potřeba pocitem osoby, že je nutné něco udělat vzhledem k pocívané nepříjemnosti či nedostatku. Fyziologické vzrušení navozuje změnu vztahu mezi individuem a jeho okolím, projevující se cílovým zaměřením na to, co redukuje motivační stav. Podle těchto názorů existují potřeby pouze tak dlouho, dokud jsou vnímány narušující podmínky; jestliže organický deficit není vnímán, potřeba se nepocítuje. Často se pocity redukují na pocit bolesti, což jiní psychologové zamítají.

Většina sovětských psychologů vychází z objektivně subjektivního charakteru potřeb. Objektivním základem potřeby je stav organismu a jeho závislost na vnějších podmínkách, subjektivní stránka potřeby se projevuje v různých formách jejího prožívání. Potřeba je podle Kuzmina subjektivním prožíváním mnohostranné objektivní závislosti člověka; tím, že zahrnuje elementy vědomí a poznání, odlišuje se od instinktu zvířat.¹⁾

Obdobně Rubinštejn²⁾ vychází z aktivně pasivního charakteru potřeby, přičemž pasivní stav vyjadřuje závislost člověka na vnějších podmínkách a aktivnost je směřováním k uspokojení potřeby. Z toho vyvozuje Rubinštejn trojstránkovitost potřeb; obsahová stránka je dána nedostatkem či přebytkem něčeho, citová pocitem, jímž je tento nedostatek či přebytek provázen, a snahová dosahováním či vyhýbáním se objektu.

Potřeba je zaměřena k určitému předmětu. Vyžaduje ke svému uspokojení vnější podmínky. Podle toho, za jakých podmínek a jakým způsobem je uspokojována, nabývá konkrétního obsahu. Vnitřní podmínky samy o sobě nemohou vyvolat potřebu, vedou k pocitu nedostatku či nespokojenosti, je tedy zapotřebí vnější stimulace.³⁾ Proto Mja-

¹⁾ Kuzmin E. S., *Někotoryje voprosy v izučeníi problemy potrebnostěj; Sposobnosti i potrebnosti*, Uč. zap. LGU 287, v. 19, 1960, 74—85

²⁾ Rubinštejn S. L., *Zásady a cesty rozvoja psychológie*, Bratislava 1963, 97; ruský orig.: *Principy i puti razvitija psichologii*, Moskva 1959; Rubinstein S. L., *Grundlagen der allgemeinen Psychologie*, Berlin 1958, 766

³⁾ Ignatjev E. I. - Lukin N. S. - Gromov M. D., *Psichologija*, Moskva 1965, 37

sišče¹⁾ považuje potrebu za základní druh vztahu člověka ke skutečnosti (hovoří o potřebě výběrové a potenciální, projevující se až při stavu subjektu a existenci objektu). Tento vztah člověka ke skutečnosti je aktivní, má rytmický průběh a lze u něho sledovat stránku emocionálně oceňující a konativně podněcující. Mnozí další autoři přijímají vztahovou teorii Mjasišče²⁾vovu, ale nepovažují potřebu za vztah. Vztahy chápou jako uvědomělou formu spojení s prostředím — lidské vztahy jsou odrazem společenských vztahů a determinují individuální vztahy každého člověka.²⁾ Také jiní autoři obdobně zdůrazňují souhlas vnitřních podnětů a vnějších podmínek.³⁾

Přijmeme-li předpoklad, že potřeba je projevem nedostatkového nebo přebytkového stavu, vyvstává otázka, jak tento nedostatek či přebytek vede k jednání. Jsou dvě základní pojetí: buď je potřeba schopna sama vyvolat chování, nebo je zapotřebí nějakého prostředníka, který vzbudí činnost organismu. Z pojetí potřeby jako stavu tkáně nevyplývá logicky pojetí potřeby jako ovlivňovatele chování. Proto řada psychologů vsunuje další hypotetickou konstrukci, tzv. drive (tj. puzení, tlak, vnitřní podmínka vyvolávající jednání — viz další kapitoly).⁴⁾ Podle nich potřeba vede k drivu, drive je závislý na potřebě, je jí determinován, vzniká s ní a končí jejím uspokojením; někteří autoři připisují charakter drivu přímo potřebě (tj. potřeba je současně energizátorem i regulátorem chování), jiní naopak užívají pouze pojmu drive i ve smyslu pojmu potřeba.

Pojem drive zavedl Woodworth,⁵⁾ který vychází z pojetí potřeby jako úbytku něčeho v tělových tkáních. Tento úbytek se nemusí vždy projevit tlakem na odstranění nedostatku; např. nedostatek soli v potravě zvířete vede k tomu, že zvíře dá přednost potravě slané (má-li

¹⁾ Mjasišče^v V. N., *Problema potrebnostej v sisteme psichologii; Psichologija i pedagogika*, Uč. zap. LGU 244, v. 11, 1957, 3—23

²⁾ Jelínková M., *O niektorych prejavoch vzťahu osobnosti*, Sb. fil. fak. University Komenského XVI/1965, Bratislava 1965, 131—145

³⁾ Čchartišvilli Š. N., *Mesto potrebnosti i voli v psichologii ličnosti*, Vopr. psich. 4/1958, 116—123

⁴⁾ Termín má specifický význam, proto jej nepřekládám.

⁵⁾ Woodworth R. S., *Dynamics of Behavior*, London 1958, 48

možnost volby), ale nedostatek vitamínu A nevede k výběru jídel s tímto vitamínem (obdobně nedostatek hemoglobinu apod.). Drive nemusí být vyvolán jen potřebou, ale také incentivem (vnějším podnětem). Každý drive aktivuje organismus, potřeba je pouze výchozím stavem. Cyklus vypadá tak, že vnější nebo vnitřní stimulus vzbudí potřebu a ta vyvolá aktivitu jako mobilizaci energie, tj. drive; ten pak vede ke kontaktu s objektem, schopným odstranit nedostatek, čímž se redukuje i drive. Motivace chování vychází tedy vlastně z drivu fungujícího na základě potřeb.¹⁾ Behavioristé, operující převážně s drivem, tak redukuje potřeby pouze na označení základny drivu v biologickém smyslu (podrobněji viz v kap. 6).

Dalším závěrem z pojetí potřeby jako deficitního stavu je, že jde o narušení nějakého optimálního stavu, který je charakterizován jako rovnováha, homeostáza (o pojmu homeostáza viz kap. 5). Chování člověka je ve službách jeho biologické základny, je funkcí jeho biologické orientace, organismus je nástrojem uspokojování potřeb. Jedním z důkazů je tu selektivnost (výběrovost) jednání. Selektivita je dána především tím, na co organismus reaguje; je mimořádně citlivý na objekty, které jsou schopny redukovat jeho potřeby. Závěry však nejsou zdaleka tak jednoduché. Řada pokusů ukázala, že deprivace nevede automaticky k odpovídajícímu růstu aktivity, neposkytuje-li okolí přiměřené podněty. Biologický model, založený na potřebách, (tj. potřeba — tenze — redukce tenze uspokojením potřeby) nepodává uspokojující vysvětlení. Za homeostatické východisko se staví celá řada psychologů zabývajících se teorií motivace.

Pojetí potřeby jako činitele udržujícího vnitřní rovnováhu (ať již působí přímo, nebo prostřednictvím vyvolaného napětí, tenze, drivu) nevyjasňuje stav věci, zejména vychází-li se ze zprostředkující úlohy drivu. Potřeba vyvolává silné napětí typu nervové dominanty, do její likvidace se často zapojuje celý organismus, veškerá aktivita člověka. Velkou roli tu však hraje učení. Někteří psychologové předpokládají, že vzniklé napětí samo zaměří subjekt na dané předměty, a tudíž je potřebou; o zaměření však nerozhoduje napětí, ale poznání. Cítíme napětí, ale neuvědomujeme si předmět potřeby, někdy si jej vykládáme

¹⁾ Sawrey J. M. - Telford Ch. W., *Dynamics of Mental Health*, Boston 1964, 201

i falešně. Jestliže bychom vyšli ze vzniklé tenze jako obecného napětí, nemůžeme jí připisovat regulující funkci. Proto se někteří psychologové domnívají, že potřebu nelze definovat napětím, že potřeba není proces, ale vlastnost. Má-li člověk určitou potřebu, jejíž uspokojení je mu nedostupné, nastane porušení rovnováhy jeho organismu, která je základem jeho normálního fungování.¹⁾

Homeostatické schéma je příliš úzké pro celý rozsah pojmu potřeby. Pro homeostatické pojetí je potřeba nedostatkem, který rozrušuje vnitřní rovnováhu. Pojem potřeby však zahrnuje víc než jen homeostatické potřeby, které mohou být definovány objektivně v požadavcích udržení existence. U člověka máme nesčetně příkladů nehomeostatických potřeb, jejichž motivace může být silnější a může překrýt motivaci fyziologickou. Člověk řeší problémy, které nemají biologickou užitečnost a mohou dokonce přinášet individuální škodu a bolest. Lidský jedinec nevydrží dlouho v prostředí bez stimulace, má potřebu aktivity, v lidské osobnosti se nikdy nedosahuje rovnováhy, jaká byla před narušením, individuum roste a vyvíjí se. Nejednáme vždy směrem k uklidnění, ale klademe si cíle, unikáme ze statického stavu do stavu aktivního, hledáme i nerovnováhu, uvolňujeme se od otroctví pouhé existence (o nefyziologických, speciálně lidských potřebách viz v kap. 9).

Pojem potřeba nezůstává vyhrazen jen fyziologickým, homeostatickým potřebám, ale rozšiřuje se i na speciálně lidské potřeby, které podle různých hledisek označujeme jako potřeby sekundární, sociální, kulturní, respektive potřeby individua. Podle různých autorů mají různý stupeň závislosti nebo jsou zcela nezávislé na potřebách biologických. I když pro uvedené motivy můžeme užít i jiných termínů, většinou se označují jako potřeby, ačkoli nemají některé charakteristické rysy potřeb v užším slova smyslu — nejsou např. vázány na organický deficit. Používám proto termínu potřeba k obecnému označení nikoli stavu, ale tenze, tíhnutí k cíli, který vyplývá z daného stavu, tíhnutí, které je ovlivněno osobnostními i společenskými faktory. Potřeba je každé snažení směřující k specifickému cíli, bez ohledu na to, jak bylo vyvoláno, přičemž nedostatek, který ji vzbuzuje, nemusí být orgánovým deficitem, ale může být i nedostatkem v pohybu vpřed,

¹⁾ Obuchowski K., *Psychologia dążeń ludzkich*, Warszawa 1966, 85

v uskutečňování sama sebe, v dokonalém přizpůsobení apod. Tyto potřeby se organizují kolem já jako produktu sociální interakce. Počet a množství vyvolaných potřeb je funkcí komplexnosti situace — fyziologického stavu, situace a individua. V tomto smyslu používám tedy pojmu potřeba jako obecného pojmu, s tím, že je vždy třeba specifikovat, o který druh potřeby jde. Pro potřebu v užším slova smyslu, závislou na organickém nedostatku, používám termínu biologická (fyziologická) potřeba.

V tomto pojetí lze tedy považovat potřebu za motiv. Živý organismus reaguje na podněty proto, že má určité potřeby. Vnější podněty vyvolávají vzruchy, ale energizující síla chování se čerpá z potřeb osobnosti, které jsou vlastními dynamickými činiteli. Jestliže je potřeba motivem, musí obsahovat jako podstatný znak energizující i regulující funkci; jestliže bychom považovali potřebu pouze za stav, nebyla by motivačním činitelem. Potřeba směřuje k uspořádanosti celkového pole organismu vzhledem k určitým cílům a k vyvolání aktivity, zaměřené na jejich dosažení. Podstatným znakem potřeby je, že není determinována jen vnitřně, ale že je výsledkem vzájemného vztahu organismu a prostředí, v němž organismus žije. Objektivní stránkou potřeby je, že je odrazem vnějších podmínek v organismu, jako subjektivní jev má potřeba vždy vztažnost, zaměřenost na objekt, je výběrová. U člověka jsou potřeby jako historicky vzniklé útvary hnacími silami osobnosti.

b) Biologické (fyziologické) potřeby

Většina psychologů se shoduje na homeostatickém pojetí základních, biologických potřeb. Jde o homeostatickou schopnost interní organizace se zřetelem k působení vnější reality. Organismus je otevřený biologický systém, který je v kontaktu se svým okolím a který ke své existenci musí bezpodmínečně přijímat z okolí určité látky a jiné odevzdávat. Svou konstantnost si udržuje tak, že každé porušení vnitřní rovnováhy vyvolává tendenci k odstranění narušenosti. Základním pojmem je pojem tkáňových, biologických, fyziologických potřeb (všech termínů se užívá synonymně), jejichž jádrem je biologický nedostatek nebo přebytek, který musí být vyrovnán. Biologické potřeby jsou re-

akcemi organismu, zaměřují jej k objektu, který je schopen odstranit narušenost tkání.

Za vlastnosti základních (biologických) potřeb se považuje, že existují od narození a působí po celý život; udržení existence subjektu vyžaduje jejich pravidelné uspokojování; jsou projevem nerovnováhy ve vnitřním prostředí a jsou relativně nezávislé na vnějším prostředí; zasahují každou část těla; jsou cyklické, uspokojují se v pravidelných intervalech; každá potřeba je spojena s určitými reflexy, které jsou reakcemi na stimuly spojené s potřebou; neuspokojené potřeby vedou ke vzniku neklidu, ke generalizované aktivitě (i když obecně neplatí, že čím déle jsou potřeby neuspokojeny, tím více motivačně působí); potřeby mají určité vědomé aspekty — individuum potřebu pociťuje, ale nemusí si být vědomo každé složky nebo i celkového stavu potřeby; obecně jsou pocity provázející uspokojení potřeb příjemné a pocity provázející vznik a trvání potřeb nepříjemné.¹⁾ Ne všechny tyto charakteristické rysy základních potřeb je možno plně přijmout, i když většina z nich se obecně uznává. Připojíme především jejich předmětnost, jejich zaměřenost na určité třídy objektů ve vnějším světě, a doplníme i fakt, že fyziologické potřeby jsou ovlivňovány učením, zejména sociálním (viz dále).

Výčet fyziologických potřeb, pokud se za jejich základní znak považuje jejich vázanost na tkáňové deficity, se u jednotlivých psychologů příliš neliší. Obvykle se udávají: potrava, voda, vzduch, teplota, vyměšování, sex, absence bolesti, odpočinek a spánek, mateřská péče. V názorech na počet fyziologických potřeb však není jednotné stanovisko. Jako fyziologické se označují ještě jiné potřeby: potřeba aktivity, potřeba regulace, potřeba sensorické stimulace, estetický hlad, vyhýbání se nepříjemnostem a interferencím, potřeba jistoty a agrese, zvědavost, strach a hněv, potřeba volnosti pohybu a jiné (v sovětské psychologii např. i potřeba oděvu a bydliště). Potřeba aktivity se někdy dělí na potřebu aktivity svalové, smyslové a mozkové; za jejich základ se považují metabolické organické procesy v příslušných tkáních. K některým těmto potřebám, chápaným jako potřeby primární (tj. biologické), zaujmu stanovisko později.

¹⁾ Leuba C. J., *Man: A General Psychology*, New York 1961, 65

O mechanice působení fyziologických potřeb a o regulaci celkového organického systému existuje obsáhlá literatura, která se však týká vesměs jejich biologické povahy. Tou se zabývat nebudeme, neboť nás zajímají biologické potřeby, jak se projevují v lidském chování. Obvykle se klasifikují jako pozitivní potřeby, které vycházejí z nedostatku a vedou k vyhledávání příslušných objektů; jako negativní potřeby, označované také jako potřeby vyhýbání, které vycházejí z přítomnosti škodlivých nebo potenciálně škodlivých stimulů a vedou k útěku nebo vyhýbání; jako potřeby sloužící udržení druhu, které vycházejí z povahy reprodukčního systému a projevují se péčí o potomstvo. Příkladem první skupiny fyziologických potřeb je hlad a žízeň, příkladem druhé skupiny potřeb bolest a strach, příkladem třetí skupiny sexuální potřeba.

Ačkoli fyziologické potřeby člověka jsou základem jeho existence jako organismu, přece se tyto jeho potřeby liší od fyziologických potřeb ostatních živočichů. Je to dáno především tím, že fyziologické potřeby jsou u lidí uspokojovány prací celé společnosti, čímž nabývají určitého společenského charakteru. Jejich uspokojování je vázáno na určité společenské normy (jako příklad může sloužit sexuální potřeba, která byla v každé společnosti regulována, takže její dnešní projev, např. v lásce, obsahuje více sociálních než fyziologických aspektů). Fyziologické potřeby člověka nejsou primární v tom smyslu, že by přímo regulovaly veškeré jeho chování. Lidské chování je mnohem méně kontrolováno přímo fyziologickými regulátory než chování zvířat. Projevy fyziologických potřeb jsou u lidí variabilnější jako výsledek učení. Sociální a psychické faktory určují specifické formy, v nichž se biologické potřeby vyjadřují a ovlivňují chování člověka ve větší míře než tyto potřeby. Nicméně důležitost biologických potřeb v motivaci lidského chování je i tak značná.

Nehledíme-li na různosti ve výčtu primárních (biologických) potřeb, jsou pochybnosti i o těch potřebách, které uznává většina psychologů. Především se zdůrazňuje fakt, že některé fyziologické potřeby se neprojevují tendencí po uspokojení, např. již zmíněný nedostatek vitamínů. Jiným příkladem je kyslík — máme potřebu vzduchu, nikoli kyslíku, a můžeme dýchat jedovatý kysličník uhelnatý bez motivačního efektu. Jak jsme již uvedli, vyvolaly tyto závěry mezi jiným zavá-

dění dalších zprostředkujících proměnných, jako je drive. Nesnáze působí i vysvětlení poklesu aktivity při stálém zvětšování podloženého deficitu — lidé zcela deprivovaní hladem ztrácejí potřebu potravy a nemají vědomé přání jíst. Narážíme tu na již zmíněný zásadní protiklad mezi potřebou jako stavem a potřebou jako aktivátorem a regulátorem chování. V komplexně chápané potřebě je obsaženo něco víc než jen homeostatická rovnováha. Předpokládá se proto asociace potřeb s určitou oblastí vnějších a vnitřních stimulů.

Obdobné potíže jsou s výkladem uspokojování fyziologických potřeb. Homeostatický model předpokládá, že podmínka, vracející tělo do rovnovážného stavu, působí jako odměna. Např. potrava v ústech, v žaludku a v krvi funguje jako odměna, a to dříve, než dojde ke změně fyziologického stavu v buňkách a orgánech. Jsou však i odměny, které neredukují žádnou potřebu — sacharín je sladký a žádoucí, ale neprodukuje žádnou energii a prochází tělem nedotčen, nemůže tedy redukovat žádný fyziologický nedostatek, ale redukuje pocit hladu. Jak jsem se již zmínil ve 2. kapitole, mohou být odměna a trest nezávislé na redukcí fyziologické potřeby. Olds ukázal, že přímá stimulace určitých oblastí mozku může působit jako odměna nebo trest a že dráždění jiných oblastí vyvolává nepříjemnost, strach a bolest.

Závěrem k těmto objevům je třeba konstatovat, že souvislost mezi tkáňovým deficitem a potřebou jako motivačním činitelem není jednoduchá, ale mimořádně komplexní. Vede to k úvahám o nevhodnosti termínu potřeba, kterého se užívá ve velmi rozdílných významech: potřeba se chápe jednou jako striktní biologický proces, jindy — současně s prvním pojetím, nebo v protikladu k němu — jako psychická motivační podmínka, která může být potřebou v prvním slova smyslu vyvolána, ale také nemusí, a která může být redukována současně s potřebou, ale i bez ní. Termínem potřeba se vyjadřuje buď stav (deprivace a odchylka od optima), nebo motiv, který označujeme jako potřebu (podle podmínky, která jej vyvolává) a který odpovídá objektům v okolí, jež jej redukují.

Označení fyziologické potřeby jako tkáňového deficitu je spíše obrazným pojmenováním, jak ukázalo studium fyziologických podkladů jednotlivých biologických potřeb. Např. na potřebě potravy se demonstrovalo, že jde o velmi komplexní jev. Původní teorií bylo, že

vlastní fyziologickou základnou hladu jsou kontrakce ve stěnách žaludku. Ačkoli tyto kontrakce hrají úlohu v některých projevech hladu, nelze je chápat jako dostačující pro obecné vysvětlení této potřeby. Hlad je kontrolován celou řadou proměnných — hormony, hladinou cukru v krvi, zmenšením množství kalorií, orální stimulací. Byla objevena zvláštní centra v hypothalamu, která kontrolují přijímání potravy a sytost, ale je nejasné, jaké je jejich spojení s příslušnými tkáněmi.¹⁾ Otevřená je i problematika tzv. specifických hladů a preferencí (zálib) pro jednotlivá jídla. U lidí je potřeba hladu do té míry modifikována různými sociálními a individuálními vlivy, že její zkoumání na čistě fyziologické bázi je prakticky nemožné. Jíme málokdy na podkladě pocitu hladu (při tom mimochodem srovnáme termín „potřeba potravy“ a termín „hlad“ — už se tu vyjadřují různé aspekty této potřeby); potřeba jídla se uspokojuje pravidelně v určité hodiny a v závislosti na sociálním prostředí, což ovlivňuje i výběr jídel.

Podobné závěry platí i o ostatních potřebách. Jejich fyziologická základna je velmi složitá a je kontrolována celou řadou proměnných, takže tvrzení, že jde o stav deficitu v tkáni, je pouze obecné. Potíže se dále komplikují, jestliže přijmeme i jiné potřeby jako biologické. Jsou to ony potřeby, které jsme označili jako speciálně lidské (pohovoříme o nich v dalších kapitolách podrobněji), jako je např. potřeba senzorycké stimulace a jiné potřeby, označované jako funkční. Jde o potřeby bez viditelného a zjistitelného tkáňového deficitu, ale i tyto potřeby musí být něčím determinovány, i když je někteří psychologové považují za zcela nezávislé na fyziologických pochodech.

Potíže s určením fyziologického podkladu jednotlivých biologických potřeb vedly některé psychology k předpokladu obecného fyziologického základu pro všechny potřeby tohoto typu. Lze sem počítat Hullův obecný drive (viz dále) jako bezprostřední nespecifický stav nebo obecnou podmínku nervového dění. Jiným příkladem je již zmíněný Morganův centrální motivační stav (viz 2. kapitolu), který je stavem nervové aktivity v systému nervových center a spojů, soustředěných

¹⁾ Cofer C. N. - Appley M. H., *Motivation: Theory and Research*, New York 1964, 267

v určitém druhu motivace. Morgan¹⁾ chápe potřebu jako určitý druh deficitu, který může a nemusí vést ke vzniku tenze. Potřeba je tedy fyziologickou odchylkou od optimálního stavu, zatímco energizující vliv na chování má drive, který, jsa vzbuzen potřebou, je dále udržován centrálním motivačním stavem. Shrňme ještě jednou jeho obecné vlastnosti: jednou vyvolán, udržuje se určitou dobu bez sensorických vlivů a jiných vzrušení; predisponuje organismus, aby reagoval určitým způsobem na jisté stimuly a nereagoval na jiné; může přímo vyvolat určité soubory chování. Podobný obecný zdroj energie označuje Tolman jako libido nebo tzv. velkou potřebu. Zmínili jsme se již dříve o jiném možném výkladu — o Stellarově multifaktorové teorii.

Řada psychologů tedy lokalizuje všechny fyziologické potřeby do mozku. Murray²⁾ považuje potřebu za konstrukci, hypotetický pojem, představující sílu v oblasti mozku. Ta organizuje duševní procesy a jednání člověka tak, že v určitém směru přetváří neuspokojující situaci. Základem je redukce vzniklého napětí; člověk si přeje vyhýbat se bolesti a snaží se dosáhnout příjemnosti, ale plná homeostáza není cílem, zabraňovala by pokroku. Subjektivně se potřeba projevuje jako přání, objektivně jako chování, které mění neuspokojivou výchozí situaci v uspokojivou situaci konečnou. Každá potřeba má směrový či kvalitativní aspekt, jímž se liší od ostatních potřeb. Má i energetický (kvantitativní) aspekt. Jde o nervovou energii, o níž víme velmi málo a která není totožná s fyzikální energií. Potřeba se nekryje s fyziologickými pochody v mozku, tj. se zdroji či provokátory potřeb. Nelze ji dobře umístit, je postafferentní a predeferentní. Přesto je důležitým, nutným pojmem.

Základní rozdíl mezi uvedenými pojetími fyziologických podkladů potřeb a stanoviskem sovětských psychologů je především v tom, že tkáňový nedostatek se tu chápe pouze jako východisko. Potřeba nevzniká v jakékoli organické tkáni, ale výhradně v mozku. Sama potřeba však není jednoduchá, je složitým útvarem, podmíněným vnitřními impulsy chemického dráždění a složením krve. Pro vznik potřeby je

¹⁾ Morgan G. T., *Physiological Theory of Drive*; Koch, *Psychology: A Study of a Science*, Vol. 1, New York 1959, 644—671

²⁾ Murray H. A., *Explorations in Personality*, New York 1938, 123

tedy zapotřebí nedostatku, aktivity (podráždění nervové soustavy) a impulsů. Tím se řeší protiklad mezi výkladem potřeby jako stavu a výkladem potřeby jako energizátoru; odpadá nutnost vkládat další proměnné. Celý obraz fyziologického výkladu potřeb je však dosti rámcový, používané pojmy (nepodmíněný a podmíněný reflex) jsou velmi složité a mnohé je jen nahozeno (např. významnost — jak organismus zjistí, zda podnět odpovídá potřebě).

Podrobnějším výkladem fyziologického podkladu potřeb se v sovětské psychologii prakticky zabývali Mjasiščev a Kovalev. Rubinštejn¹⁾ neřeší fyziologickou základnu potřeb, pouze uvádí, že pud jako somatická potřeba má tělesný původ. Vychází z podnětu, přicházejícího z nitra organismu a jeho zvláštností je impulsivní napětí, jímž dává podnět k jednání. Levitov, jak jsme již uvedli, vychází z pojmu aktivního stavu mozkové kůry a mozku jako celku. Impulsivní jednání, k němuž patří potřeba, je příkladem působení živelného aktivního stavu mozku (není podrobněji rozpracováno).

Mjasiščev²⁾ považuje za pramen vnitřní determinace našeho jednání chemické dráždění center. Je proti rozlišování pojmu potřeba a pud, hovoří o pudu či organické potřebě (i když na některých místech užívá obou pojmů vedle sebe). Potřeba je fyziologicky reakcí na komplex existujících podráždění za vedoucí úlohy vnitřních impulsů, jimiž jsou zmíněné již biochemické děje, ale i zásobování center krví s přebytkem nebo nedostatkem určitých látek. Nedostatek se mění v potřebu jen tehdy, je-li doprovázen vzrušením a vznikem odpovídajících impulsů. V pavlovovské terminologii jsou potřeby základními životními tendencemi čili nepodmíněnými reflexy, které se uskutečňují činností podkorových útvarů velkého mozku, zatímco kulturním potřebám odpovídají útvary dynamického stereotypu. Konkrétně odpovídá potřebě fyziologický termín „zarjažennosť centra“, jímž Pavlov označuje zesílení nepodmíněných potravových reflexů vlivem nedostatku potravy.

Speciální centra, odpovídající jednotlivým základním potřebám,

¹⁾ Rubinstein S. L., *Grundlagen der allgemeinen Psychologie*, Berlin 1958, 766

²⁾ Mjasiščev V. N., *Ličnost i neurozy*, Leningrad 1960, 200

jsou podle Kovaleva¹⁾ soustředěna v podkoří, které zachycuje požadavky vnitřního prostředí organismu. Jeho vzrušení iradiuje do kůry velkých polokoulí, a tím zvyšuje jejich aktivitu. V kůře probíhají nesčíslné signalizace vnějšího prostředí. Tak dochází ke spojení požadavků vnitřního prostředí organismu se signály z vnějšího prostředí a potřeby získávají předmětnou určitost, bez níž by nebylo možné jejich uspokojení. Analýza a syntéza vnějších a vnitřních podnětů kůrou zajišťuje uspokojování potřeb. Je-li vnější podnět významný pro organismus, tj. odpovídá-li jeho potřebám, vyčleňuje se ze systému podnětů, spojuje se s podnětem z vnitřního prostředí. Tím se dosahuje přesné orientace o prostředcích uspokojení potřeby a potřeba se uspokojí. Kovalev řeší rozpor mezi fyziologickými a sociálně podmíněnými potřebami pavlovovským pojetím dvou způsobů činnosti: jednak jsou tendence uspokojování potřeb kůrou (tj. sociální zkušeností) regulovány a dochází tak k cílevědomému procesu, jednak člověk je aktivní pouze na podkladě tendence, bez kontroly. To je dvojí možné uspokojování potřeb, přičemž pro člověka je charakteristický první způsob.

¹⁾ Kovalev A. G., *Problema potrebnostej v svetě učenija I. P. Pavlova o vysšej něrunoj dejatělnosti; Psichologija i pedagogika*, Uč. zap. LGU 244, v. 11, 1957, 52— 65

5. Homeostáza

a) K pojmu homeostázy

Bernard, rozlišující vnitřní a vnější prostředí, prokázal, že vnitřní prostředí variuje v mírných hranicích a že variace nad tuto hranici ohrožuje existenci buněk a tím i života. Cannon zavedl k označení vnitřního fyzikálně-chemického stavu relativní rovnováhy, stability a konstantnosti pojem homeostáza. Homeostázu lze definovat jako fyzikální a chemickou stabilitu organismu. Je dána souhrnem vnitřních podmínek, které kolísají v určitých, relativně málo od sebe vzdálených hranicích podle vlivu vnějšího prostředí. Příkladem takových podmínek může být tělesná teplota nebo hladina cukru v krvi jako relativní konstanty ve vnitřním prostředí organismu.

Vycházíme-li z fyziologické homeostázy, považujeme organismus za otevřený biologický systém, který je v neustálém kontaktu se svým vnějším okolím. V tomto systému dochází ke stálé komplexní kooperaci většiny interních orgánů, nervového systému a endokrinního systému. Existence homeostázy v organismu člověka je výsledkem miliónů let organického vývoje, v němž se postupně vyvinuly homeostatické mechanismy. Konstantnost vnitřních podmínek se zajišťuje neustálým kolísáním kolem určité úrovně, přičemž regulace probíhá automaticky — organismus má seberegulující aparát. Tento aparát není pod přímým vlivem mozkové kůry a pracuje automaticky jako odpověď na vnější signály nebo na podněty zevnitř organismu.

Ke stálému stavu vnitřních podmínek, tj. k jejich rovnováze (ekvilibriu), dochází proto, že každá tendence ke změně se automaticky setkává s rostoucím působením těch činitelů, které změně brání. Homeostatický stav uvnitř organismu může být měněn v závislosti na působení vnějších podmínek, ale zůstává homeostatický. Udržování

homeostázy má vliv na celkové chování organismu: vznikne-li nerovnováha ve vnitřním prostředí, obvykle dochází k aktivitě celého organismu, jež trvá tak dlouho, pokud není obnovena rovnováha. Porušení rovnováhy může být likvidováno obnovením dřívější rovnováhy nebo vznikem rovnováhy nové. Jestliže nedojde k žádné z těchto možností, pak zpravidla následuje smrt.

K řešení situace určitým chováním dochází, selžou-li automatické fyziologické mechanismy nebo nestačí-li vyrovnat narušenost. V tomto smyslu je pak chování ve službách fyziologické homeostázy a ta se stává jedním z nejmocnějších a nejuniverzálnějších determinantů chování. Jak jsme uvedli v minulé kapitole, dochází k porušení rovnováhy nedostatkem či nadbytkem určitých látek v tkáních, což jsme označili jako podmínku potřeby. Homeostatický model motivace chování vychází z toho, že potřeby organismu, vznikající narušováním vnitřní rovnováhy, působí jako motivační síla s cílem znovuobnovit rovnováhu vnitřních podmínek, tj. stav homeostázy (obvykle se pod tímto novým stavem rovnováhy rozumí návrat k dřívější rovnováze). Princip homeostázy je objektivní základnou pro definici fyziologických (deficitních) potřeb. Aby udržel rovnováhu, vyhledává organismus určité substance ve svém okolí (kyslík, vodu, protein, vitamíny, minerály apod.), jimiž se u něho zajišťuje stabilita vnitřního prostředí.

Model motivace chování na podkladě tíhnutí k homeostatické rovnováze lze vyjádřit takto: narušení rovnováhy (vznik tkáňového deficitu) — vznik potřeby — aktivace organismu a řízení chování organismu k objektům, které jsou schopny uhradit tkáňový deficit — obnovení rovnováhy vnitřních podmínek — tím i redukce potřeby jako motivačního činitele. Uvedený model chování se týká biologických potřeb, ale, jak jsme již ukázali, není ani pro ně vždy platný; jsou deficity, které nevzbuzují potřebu, a jsou potřeby, jejichž redukcí se neodstraňuje žádný deficit.

Model lze rozšířit i na organismus jako celek. Morávek a Menert¹⁾ považují homeostázu za základní vlastnost organismu a za hlavního motivačního činitele. Organismus (O) je v rovnovážném stavu, když součet jeho vnitřní energie (E_i) a vnější energie (E_e) je roven nule.

¹⁾ Morávek M. - Menert E., *Otázky vzniku a povahy psychiky*, Praha 1965, 162

Homeostáza se uplatňuje nejen jako důležitý biologický pojem, ale jako základní princip v psychologii, tj. vztahuje se nejen na biologické, ale i na psychické dění. To ovšem znamená značné rozšíření jejího rozsahu a změnu obsahu. V takto rozšířené podobě se tento pojem začal zabydlovat v některých teoriích motivace jako důležitý, mnohde obecný motivační pojem. Všechno lidské chování se tu posuzuje vzhledem k homeostáze jako k základnímu činiteli, tj. chování je ve službách homeostázy, ovšem nikoli pouze na biologické úrovni zachování rovnováhy vnitřního prostředí organismu, ale na úrovni celé osobnosti jako rovnovážného systému, jenž je stále udržován. Všechny psychické procesy, všechny projevy osobnosti a její vlastnosti se v tomto pojetí podřazují homeostatickému principu. Obecná motivační formule homeostatického pojetí (rovnováha — narušení rovnováhy — chování vedoucí k obnovení rovnováhy) se stává jediným vysvětlujícím principem aktivity člověka.

Homeostatické tendence v psychologii motivace se opírají o poznatky o konstantnosti vnímání a jiných duševních procesů. Každý daný stav nějakého jedince zahrnuje výsledky jeho dosavadního života. Představuje určitou rovnováhu, která projevuje silnou tendenci se udržet. Takto nazíráno je osobnost nejvyšší a nejkomplexnější úrovní integrace organismu a prostředí. Je akčním systémem, složeným z podsystémů nižší úrovně. Celý tento systém slouží zajišťování rovnováhy organismu v daném prostředí; udržuje rovnováhu ve všech subsystémech, v osobnosti jako celku i v jejích kontaktech s prostředím. Narušení rovnováhy se odstraňuje nejprve na nižší úrovni; nestačí-li to, zapojují se stále vyšší úrovně, popřípadě i celá osobnost.

Příkladem takového pojetí osobnosti na homeostatickém principu je Stagnerův výklad osobnosti.¹⁾ Stagner rozlišuje jednak atomistické homeostatické činnosti na úrovni automatické regulace rovnováhy vnitřních fyziologických pochodů, jednak celostní homeostatické tendence, které se týkají totální osobnosti. Těmito činnostmi se neustále vytváří rovnováha na úrovni osobnosti, jako je stabilita osobnosti jako celku, stabilita jejího zasazení do stálého sociálního okolí (domov, rodina atd.). Homeostáza je rámcem, v němž můžeme vykládat všechny

¹⁾ Stagner R., *Psychology of Personality*, New York 1961, 69

projevy osobnosti. Proti námitce, že homeostatický výklad osobnosti vede k jejímu statickému pojetí, Stagner uvádí, že individuum stále mění své chování, přičemž cílem těchto proměn je uchránění nebo obnovení toho, co je ohroženo. Homeostáza je tedy konečným cílem a smyslem.

Pro homeostatické tendence v osobnosti mluví zjištěná fakta o konstantnosti některých psychických procesů. Ve vnímání je to např. konstantnost barev (tytéž barvy na známých předmětech vidíme stejně v různých osvětleních), stálost tvaru, velikosti, výkonů, úrovně aspirace atd. Výsledky zkušenosti se ztělesňují v určitém stavu, představují novou rovnováhu. Percepční konstantnosti hrají důležitou úlohu v individuální orientaci a v odstraňování nejistoty a strachu. Jsou výsledkem zkušenosti, ale slouží zároveň jejímu uchování. Homeostatické principy se rozšiřují i na konstantnost sociálního prostředí — také společnosti se připisují homeostatické tendence. Ve vývoji dítěte hrají důležitou úlohu stabilní vztahy, stálost rodinného prostředí. Na stálosti vztahů v sociálním prostředí se zakládá vytváření obrazu o sobě, jehož trvalost má homeostatický význam.

Kritika homeostatického pojetí motivace lidského chování počíná již u biologických potřeb: uvádí se, že mohou vést i k porušení homeostázy. Platí to především o takových potřebách, jako je potřeba hry, manipulace, explorační, zvědavosti, aktivity aj. (zmíníme se o nich obšírněji později). Řada psychologů je považuje za potřeby na fyziologické úrovni. Jde o potřeby vyloženě nehomeostatické. Máme nesčetně příkladů nehomeostatických determinantů chování: individuum se učí nezávisle na fyziologických potřebách, sociální motivace může překrýt fyziologickou, netoužíme zdaleka vždy po klidu, ale naopak po jeho narušení, ba lidský jedinec páchá i sebevraždu, aby překonal všechny tendence k udržení statu quo.

Společným základem všech homeostatických pojetí je, že každý ze subsystémů organismu i organismus jako celek směřují k odstranění změn, které by ohrozily jeho rovnováhu a jeho chování jako stabilního systému (přičemž k obnovení rovnováhy nemusí docházet na téže úrovni). Člověk je prezentován jako v podstatě pasivní bytost, jejíž veškeré chování se omezuje na udržení rovnováhy. Bohatství lidského chování však nemůže být vyloženo tímto jediným principem. Homeo-

stáza nemůže být ideálním modelem chování člověka, osobnost není jen stroj, který vrací člověka zpět do stavu, v němž již byl.

b) Některé motivační teorie, založené na principu homeostázy

Podstatným a společným znakem všech teorií motivace, vycházejících z principu homeostázy, je, že za základní motivační sílu člověka považují úsilí udržet rovnováhu jak uvnitř organismu, tak mezi organismem a prostředím. Tato snaha se prohlašuje za jednu z nejuniverzálnějších příčin lidského chování. Individuum se chápe jako nejširší ze systémů, které tuto integraci organismu a prostředí zajišťují. Homeostáza je principem, který se vztahuje k existenci a obnově optimálních podmínek za různých okolností. Objekty, které slibují uspokojení potřeby, a tím ochraňují a obnovují příznivou stabilitu, získávají pozitivní valenci, tj. osobnost je k nim přitahována. Obdobně narušující jevy a objekty získávají valenci negativní. Některé důležité pozitivní valence chápeme jako hodnoty a ochraňujeme je, když jsou ohroženy.

Energeticky pojímá princip homeostázy Freeman,¹⁾ který definuje veškeré chování jako nejvyšší úroveň přizpůsobení na podkladě neuromuskulární homeostázy, vztahující se na orgánové reakce. Existuje základní úroveň transformace energie. Každý podnět, který dráždí receptor a vyvolává odpověď, uvolňuje část energie, a mění tím základní úroveň tenze. Stimulace posiluje organismus nad základní úroveň. Je-li aktivita nějak blokována, mobilizuje se další energie, což má odstranit blokování a obnovit rovnováhu. Pro Freemana je všechno tvořivé úsilí člověka zásadně spojeno s existencí základního stálého energetického stavu těla. Do celkového obrazu, který nám kreslí o osobnosti, patří i stabilita sociálního prostředí; toto prostředí má jakousi funkci obrany pro vlastní organismus — proto hrozby sociální stabilitám pokládáme za narušení rovnováhy. Ve Freemanově podání je chování pouze vnějším aspektem energetického procesu, doprovodem biologických stavů.

Svou povahou homeostatická je i Lewinova teorie osobnosti a moti-

¹⁾ Freeman G. L., *The Energetics of Human Behavior*, New York 1948

vace lidského chování.¹⁾ Lewin definuje osobnost jako diferencovanou oblast v životním prostoru, tj. jako souhrn veškeré psychické reality obsahující všechna možná fakta, která jsou schopna determinovat chování jedince. Tento souhrn sestává ze sítě vzájemně propojených systémů, tj. každá oblast životního prostoru má určité dynamické vlastnosti. Okolí působí na osobu a naopak. Vzájemný vliv oblastí je dán množstvím bariér a silou odporu jednotlivých hranic; počet oblastí je určen počtem psychických faktů, které existují v daném okamžiku. Základními fakty osoby jsou potřeby, základními fakty psychického okolí jsou valence.

Psychická energie se podle Lewina uvolňuje, jestliže se osoba vrací z nerovnováhy k rovnováze. Nerovnováha se vytváří růstem napětí (tenze) v jedné části systému vlivem vnější stimulace nebo vnitřní změny. Tenze je stav některé oblasti osoby, který směřuje k rovnováze s celkem tenzí v současně daných systémech. Psychický způsob, jímž se tenze uvádějí do rovnováhy, označuje Lewin jako proces (např. vnímání, paměť, myšlení apod.). Rovnováhy (která je relativní, protože organismus nemůže být ve stavu bez tenze) se může dosáhnout též izolací systému (podsystemu) s odlišnou úrovní tenze. Tenze tlačí na hranice jiných podsystemů a podle toho, na jaký odpor narážejí, proudí v určitém směru.

Vzrůst tenze je vyvolán potřebou, což může být fyziologická podmínka, touha po něčem, záměr něco udělat. Počet potřeb je nekonečný. Je jich tolik, kolik je rozlišitelných specifických žádostí. Tenze sama nemůže vyvolat činnost, je zapotřebí jejího spojení s určitými vlastnostmi okolí, s valencemi; jde o spojení motivace a chování. Valence je hodnotou oblasti psychického okolí pro osobu. Má pozitivní hodnotu, obsahuje-li cílový objekt, který může redukovat potřebu (oblast obsahující potravu má pozitivní hodnotu pro hladového), nebo negativní hodnotu, která zvyšuje tenzi (oblast, v níž je pes, má negativní hodnotu pro osobu bojící se psů). Síla valence závisí na síle potřeby a na všech nepsychických faktorech (přítomnost, druh a blízkost objektu atd.).

Lewinova teorie motivace vychází z principu homeostázy. Potřeba je

¹⁾ Lewin K., *A Dynamic Theory of Personality*, New York 1935
Lewin K., *Principles of Topological Psychology*, New York 1936

energetizátor, který spouští energii, vytváří tenzi, formuje valenci a tvoří síly, které jsou vlastní činnosti. Síla existuje v psychickém okolí, má směr, velikost, bod aplikace a je možno ji znázornit vektorem. Směr vektoru je určen valencí, při pozitivní valenci směřuje k ní, při negativní od ní. Každá činnost může být vyjádřena pojmy potřeba (dítě vidí za výkladem hračku, to vyvolá potřebu), tenze (touha po hračce), valence (pozitivní hodnota oblasti, v níž je hračka), síla (dítě je hnáno ke vstupu do krámu a ke koupi hračky), bariéra (nemá peníze), quasipotřeba, tj. speciální potřeba odpovídající určitému specifickému záměru (záměr dostat peníze od matky), čímž vzniká nová tenze, valence atd. Posledním cílem chování je redukování tenze uspokojením potřeb a tím znovuoobnovení rovnováhy.

V naší psychologii Tardy¹⁾ užívá pojmu duševní síla v širším smyslu než Lewin. Síla je mu funkcí podílu hodnoty a vzdálenosti; nemusí mít prostorový směr, má však velikost. Aktivační jevy nejsou přesouváním energie; znamenají růst vzrušivosti jedné oblasti působením vzruchů z jiných oblastí. Pojem potřeby v subjektivním smyslu považuje Tardy pro psychologii za nezbytný. Kteroukoli potřebu, individuem pocíťovanou, můžeme nazvat silou, neboť jí lze přisuzovat velikost a cíl. Ne všechny subjektivně pocíťované potřeby však mají vztah k udržení optimálního stavu soustavy. Optimální funkce psychického života záleží podle Tardyho v boji s poruchami, nikoli v jejich neexistenci — nežádoucí je až přetížení.

Zajímavá je homeostatická teorie Helsonova,²⁾ kterou autor nazývá teorií adaptační úrovně. Původně vysvětlovala percepční aktivitu v širším kontextu homeostázy, později ji Helson rozšířil i na osobnost a na interpersonální vztahy. Helson konstatuje, že organismus reaguje na každý podnět v závislosti na několika třídách determinantů: 1. působí především podněty, které jsou v daném okamžiku přítomny a na které organismus odpovídá; 2. vliv mají i všechny ostatní v daném okamžiku přítomné podněty, tvořící jakési pozadí, na němž působí ohniskové

¹⁾ Tardy V., *K dynamice osobnosti*; sb. *K problémům psychologie osobnosti*, Praha 1967, 41—59

²⁾ Helson H., *Adaptation Level Theory*; Koch, *Psychology: A Study of a Science*, Vol. 1, New York 1959, 565—621

podněty; toto pozadí může ovlivnit působení základních stimulů; 3. do hry vstupují i všechny determinanty chování působící uvnitř organismu, jako jsou vlivy minulé zkušenosti, konstituční a organické faktory, které jsou v interakci s danou stimulací.

Každá odpověď organismu je výsledkem spolupráce vnějších a vnitřních činitelů. Jejich součinnost vytváří určitou úroveň přizpůsobení, podle níž se třída stimulů hodnotí (např. dům, který je velký pro tři osoby, je malý pro osm osob). Utvoření adaptační úrovně je přizpůsobení organismu nebo jeho subsystému daným podmínkám stimulace. Tím se vytvoří určitá úroveň, která je pak měřítkem pro další odpovědi, jež mohou být vzhledem k této úrovni vyhodnocovány jako pozitivní, negativní a neutrální. Aplikujeme-li tyto zásady obecně na chování, docházíme k závěrům, že veškeré chování směřuje k vytvoření určité adaptační úrovně nebo k homeostázi v chování. Rovnováha je dána interakcí všech stimulů současně přítomných i působících, vlivem všech dimenzí stimulů nejen přítomných, ale i minulých. Jakmile se vytvoří adaptační úroveň, stává se měřítkem pro hodnocení všech dalších podnětů. Ty, které jsou blízké adaptační úrovni, vyvolávají indiferentní odpověď, stimuly pod a nad adaptační úrovní vedou k různým druhům odpovědí. Celkově se prosazuje tendence, aby se všechny odpovědi stahovaly k adaptační úrovni, tj. k průměru. Z toho plyne, že podněty nemají na osobu konstantní vliv a že jejich působení závisí na vztazích k adaptační úrovni. Helsonova teorie se ukázala jako velmi plodná; setkáme se s ní ještě při jiných příležitostech.

Jiným příkladem homeostatického výkladu motivace lidského chování jsou teorie vycházející z kybernetiky. Považují organismus za „servomechanismus“, za seberegulující stroj. Základní postavení má regulace, která slouží homeostáze. Každá biologická forma je dnes poznamenána stopami adaptace, která má zajistit přežívání; mozek je prostředkem k přežití. Pojem přežití je ale totožný s pojmem stability. Živý organismus je organismem, v němž jsou určité podstatné proměnné udržovány v rovnováze, ve stanovených mezích. Přirozený výběr podporuje formování biologických systémů, které vytvářejí regulační zařízení omezující působení rušivých vlivů na organismus. Podstatnou funkcí regulačního systému je, že omezuje (blokuje) přenášení různých rušivých vlivů z okolí na podstatné proměnné organismu. Řečeno

jazykem kybernetiky: regulátor blokuje průtok variety, směřující z množiny rušivých vlivů k podstatným proměnným.¹⁾

Biologický druh existuje podle těchto hledisek především proto, že jeho představitelé dovedou blokovat průtok rušivých vlivů. Zablokovány musí být především ty vlivy, které ohrožují přežití organismu. Naproti tomu užitečné informace se dostávají do organismu a tam slouží k blokování informací nežádoucích. V organismu dochází ke značným pohybům a změnám, ale všechny tyto činnosti jeví tendenci se zachovat, vyznačují se určitou neměnností a stálostí. Všechny probíhající procesy jsou svou podstatou homeostatické.

Dříve než organismus realizuje regulaci, musí vědět, co je pro něj podstatné a žádoucí. Organismus je servomechanismus řízený chybami, tj. regulátor s uzavřenou smyčkou (působí v něm zpětná vazba). Jádrem pojetí organismu jako regulačního mechanismu je princip kontroly.²⁾ Biologický systém je otevřený, přijímá volnou energii ze svého prostředí, užívá více energie, než je v jeho vlastním systému. Pohybuje se směrem ke stále větší heterogenitě a komplexitě. Reaguje na narušení tím, že odpovídá. Jeho odpovědi působí určitým způsobem na okolí, současně však podávají zpětnou vazbou zprávy o tom, co se děje. Centrální regulační aparát upravuje rozdíl mezi skutečností a plánovanou akcí. Následující odpověď je opravena na základě chyby, což se opakuje tak dlouho, až je zajištěn stav rovnováhy.

Ashby srovnává organismus hledající cíl s radarem nebo protiletadlovým dělem — všude jde o chování kontrolované negativní zpětnou vazbou. Systém sám kontroluje svůj výkon na základě rozdílu mezi aktuálním a optimálním výkonem. Cílem je udržení, přežití, stabilita. Organismus člověka je ultrastabilním systémem: jestliže vlivy (narušující proměnné) působí až k určitému bodu, zůstává stav organismu relativně stálý až po tento bod, pak se drasticky mění a vytváří se nová rovnováha. V ultrastabilním systému vytvářejí následné změny po dosažení kritického bodu novou rovnováhu. Ultrastabilní systém

¹⁾ Ashby W. R., *Kybernetika*, Praha 1961, 247; angl. orig.: *An Introduction to Cybernetics*, London 1956

²⁾ Bertalanffy L., *Theoretical Models in Biology and Psychology*; Krech - Klein, *Theoretical Models and Personality Theory*, Durham 1952, 24—38

odmítá proměnné, které vedou ke kritickému stavu, a přijímá ty, které k němu nevedou — to je základní motivační princip. Z běžné zkušenosti je známo, že činnost člověka se mění a upravuje na základě informací o jejím průběhu a výsledcích. Např. v pracovní činnosti je princip zpětné vazby jedním ze základních regulačních mechanismů. Projevuje se nejčastěji informací o provedeném pracovním úkonu, o pracovní operaci nebo o celém komplexu pracovních operací. Takto získané informace regulují pracovní činnost. Obvykle se uvádí, že znalost výsledků ovlivňuje rychlost učení, celkovou kvalitu a množství vykonané práce — v podstatě se zvyšuje celková úroveň motivace. Bylo experimentálně prokázáno, že zpětné informace ovlivňují i jednoduché motorické reakce, přičemž účinnost zpětné informace roste s její precizností a přesností.¹⁾ Společným znakem všech homeostatických systémů je, že každý systém, tedy i osobnost, směřuje k odstranění změn, které by ohrozily její rovnováhu. Tento princip však nemůže vysvětlit celé lidské chování. I když existují určité konstantnosti v organickém systému i v psychice, negativní zpětná vazba není univerzálním projevem. Systémy mají také svou elasticitu, mění se a rostou. Všichni kritikové se shodují v tom, že stimulace nemusí být závislá jen na tlaku homeostatických potřeb.

V poslední době se v psychologii méně mluví o přizpůsobení individua a větší důraz se klade na jeho aktivitu, na aktivní já a přirozené růstové tendence. Redukční teorie se zamítá, pokud by měla být považována za jediný základ motivace. V lidském systému se nikdy nedosahuje rovnováhy, která byla před narušením, člověk roste a vyvíjí se, rovnováha se mění co do komplexnosti a rozsahu. Jedinec není jen biologickým systémem, ale je součástí určité společenské struktury, je ve vzájemném vztahu se sociálním prostředím. Nelze jej srovnávat ani s elektronickým mozkiem sloužícím k řešení problémů, pro něž byl vytvořen, nemůže být autonomní v opouštění starých pravidel a v zavádění nových, v obraznosti a tvořivosti. Homeostázu nutno chápat jako významné motivační agens na úrovni uspokojování fyziologických potřeb, ale nikoli jako obecný princip motivace lidského chování.

¹⁾ Břicháček V., *Vliv zpětné informace na činnost člověka*, Čs. psychol. 9/1965, 272—281

6. *Drive a incentive*

a) *K pojmu drive*

Jak jsem již uvedl, anglické slovo *drive* znamená tlak, puzení, hnání. Protože tento významný termín, vyskytující se především v anglo-americké psychologii, má již vyhraněný smysl, používám ho, aniž ho překládám. V němčině se setkáváme s termínem *Antrieb*, což označuje základní funkci, bez níž by různé duševní funkce nebo vlastnosti nemohly být účinné (jejich velikost určuje intenzitu duševního dění). Tento termín je srovnatelný s pojmem *drive* ve smyslu rodového pojmu pro všechny dynamické pochody.¹⁾ V německé literatuře se též užívá termínu „*der verallgemeinerte Trieb*“, který označuje nespécifickou, obecnou energii nutnou pro vyvolání odpovědi organismu.²⁾ Pojem *drive* zavedl, jak už řečeno, Woodworth pro vysvětlení energizujících aspektů chování.

Organismy mají ve svém vybavení mnoho k cíli zaměřených aktivit, které se projevují jen v určité době a jindy jsou latentní. Zajímá nás, které faktory kontrolují vznik, průběh i ukončení různých specifických aktivit a proč organismus uvolní určitou aktivitu v daném okamžiku. Pro vysvětlení tohoto faktu byl zaveden právě pojem *drive*, označující motivačního činitele, který vyvolá aktivitu, nehledě na to, k jakému cíli je zaměřena. Původně se pojem *drive* objevil jako náhradní termín za instinkt; neobsahoval v sobě účelovost a byl více elementární. Během vývoje teorií motivace však nabyl různých obsahů a je v jednotlivých

¹⁾ Thomaes H., *Der Begriff des Antriebes*; Thomaes, *Die Motivation menschlichen Handelns*, Köln 1965, 48—51

²⁾ Graumann C. F., *Motivation; Einführung in die Psychologie*, Bd. 1, Frankfurt a. M. 1970

teoriích různě vykládán. Jednou krajností je, že se chápe jako synonymum pojmu potřeba, druhá krajnost je v tom, že je chápán jako motiv v plném slova smyslu, tj. jako energizátor i regulátor chování. Pro většinu psychologů, kteří tohoto pojmu používají, je zprostředkující proměnnou, uvádějící organismus do určitého vzrušení, z něhož se snaží uniknout.

Ačkoli termínu drive v daném slova smyslu použil poprvé Woodworth (v r. 1918), zavedli ho již před tím biologové; označoval vysoce motivovaný organismus, a to ve smyslu nenaučené motivace chování. V tomto pojetí se vyskytuje i u převážné většiny psychologů, kteří jím rozumějí čistě energizující proměnnou (na rozdíl od pojmu motiv) a nepřipisují mu regulující funkci. Ovšem, jak jsem již uvedl, mnohdy se považuje drive za druh motivu. Jindy se tohoto termínu vůbec neuzívá, zejména při vysvětlování motivace lidského chování, kde se pro vyjádření lidských aspirací a cílů považuje za vhodnější termín motiv.

S označením motivační proměnné jsme se již setkali: uplatňuje se ve vztahu mezi chováním a jeho pozorovatelnými koreláty. Motivační proměnné nemohou být bezprostředně pozorovány, ale užívá se jich pro vysvětlení. Vychází se především z faktů zjištěných experimentálními výzkumy chování zvířat. Zvíře v blízkosti potravy někdy jí, jindy ne, dvě zvířata ve stejných podmínkách se chovají odlišně — pro vysvětlení se použilo právě pojmu drive. Drive se považuje za proměnnou X, která je, nebo není přítomna, anebo je přítomna v určité velikosti, čímž vznikají rozdíly v chování. Obdobně v lidském chování se za jistých podmínek subjekty chovají stejně, ačkoli se předpokládá, že se budou ve svých projevech lišit; právě tak individuum se může chovat stejně v situacích, které by typicky měly vést k různým reakcím. To vše se vysvětluje přítomností nebo nepřítomností hypotetického faktoru X — drivu. Už zde je třeba poznamenat, že zavedení těchto proměnných může vést na scestí, totiž že dochází k důkazu v kruhu: předpokládá se, že subjekt se chová určitým způsobem, protože u něho působí faktor X (resp. působí ve větší míře), ale jediným důkazem vlivu faktoru X je tu jen skutečnost, že se subjekt chová právě tímto způsobem.

Drive se tedy považuje za motivační proměnnou, protože se soudí, že usnadňuje nebo energizuje odpovědi, že jeho přítomnost (resp. pří-

tomnost v různé míře) může měnit množství a sílu reakcí, že učení novým reakcím závisí na působení této proměnné (redukce drivu následkem určité odpovědi působí jako odměna, odpovědi vyvolané takovou redukcí mají tendenci opakovat se v podobných situacích). Jiným důkazem pro působení drivu jako motivační proměnné je, že jeho změny mohou vést k oslabení určitých odpovědí. Hull (viz dále) zavedl drive jako intervenující proměnnou do své formální teorie chování. Jeho manipulace s drivem jsou založeny na různém počtu hodin deprivace nějaké potřeby, které je zvíře vystaveno (v pokusech se zvířaty je to většinou potrava). Hull zjistil, že změny délky hladovění, které vedou k různému stupni drivu, mění i celkovou aktivitu a úroveň vzrušení zvířete a že vedou i k vytváření určitých specifických odpovědí (v klasických pokusech s krysami se vyvolává dvojí druh aktivity: krysa buď jí, nebo běhá); na základě toho předpokládal, že experimentální změny v deprivaci potravy mění stupeň obecného drivu (drive označoval jako D) a že mění také preferenci určitých podnětů (stop) spojených s určitými odpověďmi (tyto stopy označoval jako stimuly drivu — SD).

Z Hullovy teorie vplynuly určité závěry, které jeho následovníci dále rozvinuli. Především se předpokládalo, že všechno učení je závislé na redukování drivu (viz podrobněji v další kapitole). Soudilo se, že drive má vliv i na výkon po jeho naučení. Subjekty se trénují za různé úrovně drivu a výsledky se srovnávají (např. u zvířat se mění doba deprivace potravy nebo jiné základní fyziologické potřeby). Zjistilo se, že za určitých podmínek roste výkon s růstem drivu, ale že současně chování subjektů je méně variabilní.

Druhý problém, totiž zda drive vedle své energizující schopnosti může mít i schopnost řídit chování určitým směrem, není vyřešen. Hullovi následovníci prokázali, že za jistých podmínek se takové řídicí působení může projevit, např. je možno naučit zvíře, aby při určité deprivaci odpovídalo určitým způsobem a jiným způsobem při jiné deprivaci. To ovšem již souvisí s problémem existence jednoho obecného drivu nebo více specifických drivů, který rozebereme později. Zhruba polovina psychologů používajících pojmu drive zastává stanovisko, že drive determinuje sílu naučené odpovědi, druhá polovina se domnívá, že drive nemá vliv na učení a že je jen motivační proměnnou

v energizujícím slova smyslu. Soudí se, že tu působí i Yerkesův-Dodsonův zákon, podle něhož s růstem komplexnosti úlohy klesá potřebná úroveň drivu.

Drive se tedy většinou chápe jako energizátor, ovšem i tu ze dvou možných hledisek: jednak přímo jako fyzická energie, která bezprostředně působí, jednak jako činitel, který energii jen uvolňuje a tím vyvolává chování. V tomto smyslu se drive popisuje jako pocíťované puzení, které vychází z fyziologického nedostatku. Ukázal jsem již v kapitole o fyziologických potřebách, že některé potřeby (pojímáno ve smyslu potřeby jako tkáňového deficitu, stavu) nevyvolávají potřebu (pojímáno ve smyslu motivační síly), tj. že některé nedostatky či nadbytky v tkáních nevedou ke vzniku tendence zaměřené na jejich redukci. K vysvětlení tohoto faktu slouží právě drive jako činitel, který přímo motivuje instrumentální aktivitu subjektu.

Předpokládá se, že drive je produkován určitými podmínkami a projevuje se v odpovídajícím chování. V původním pojetí je drive popisován jako slepý; energie jím uvolněná nemá směr, může vést k různému chování. Každé chování, jehož je organismus schopen, může být podle tohoto původního pojetí naučeno vlivem asociace drivu s určitým podnětem (stimulem); např. pes se naučí určitým způsobem redukovat stimuly provázející hlad. Důvody pro používání pojmu drive jakožto motivačního pojmu s energizující funkcí jsou tyto: 1. je nutný pro poznání dimenzí intenzity chování: jsou podmínky, které uvedou organismus ze stavu klidu do pohybu, jiné podmínky jej však opět uvedou do stavu klidu; to se vysvětluje jako vzbuzení, růst a redukce drivu; 2. chování není komplexně determinováno vnější stimulační situací; individuum dává na týž podnět různé odpovědi; chceme-li předpovědět chování, je proto třeba znát jak povahu vnějších podnětů, tak stav organismu; 3. motorické odpovědi se stávají silnějšími, jestliže je spojujeme s určitými následujícími podmínkami, které nazýváme odměny a jejichž působení závisí právě na stavu organismu.

Zvláštní pozornost zasluhuje otázka obecného drivu a drivů specifických. Jestliže drive pokládáme za energizátor či aktivátor, pak o něm nemůžeme hovořit v množném čísle. Jde spíše o obecný, jediný drive, který vychází z různě působících vnitřních podmínek. Nemluvíme tedy o drivech jako o determinantech chování, ale spíše o různých

zdrojích drivu. O drivech (t.j. o přítomnosti specifických drivů v jedinci) hovoříme naproti tomu tehdy, jestliže předpokládáme, že nejsou jen energizátory chování, ale že kontrolují i jeho směr.

Obecný drive je vlastně centrální neurální excitací. Projevuje se jako neustálé klesání a stoupání úrovně vzrušení i připravenosti ke vzrušení. Drive pak definujeme v tomto smyslu jako centrální fluktující a difúzní stav neurálního vzrušení, který v sobě obsahuje specifické složky. Toto vysvětlení je spojeno s biologickým přístupem k motivaci — každý vzestup drivu nutně vyvolává chování, které vede k redukci, k homeostáze. Drive v tomto pojetí je nedirektivní, je pouze aktivátorem, nemůže být zaměřen k nějakému specifickému cíli ani nemůže výběrově působit.

K podpoře uvedeného obecného pojetí drivu se uvádí řada důvodů. Některé z nich jsou fyziologického rázu a vycházejí z pojmů, o nichž jsme hovořili, jako je centrální motivační stav nebo teorie působení retikulární formace jako vzrušivého centra. Používá se i Freudova termínu „přemístování energie“. Nemůže-li individuum uvolnit napětí obvyklými kanály, může dojít k přesunutí energie na nějaký nový podnět (např. cizí dítě může vyvolat lásku matky, která ztratila vlastní dítě, její mateřská láska se však může přenést i na manžela nebo i na zvířata).

Pojetí specifických drivů vychází z jejich působení jako energizátorů i regulátorů chování. Specifické drivy ovlivňují obecnou energetickou úroveň organismu. Jsou spojeny se vzrůstem nebo poklesem aktivity ve specifických aktivačních souborech. Mají funkci podnětu a jsou jednou z proměnných, které zajišťují směr k cíli. V tomto smyslu se pak hovoří o primárních a sekundárních drivech, přičemž primární jsou spojeny se základními fyziologickými potřebami a sekundární jsou od nich odvozeny (viz další kapitulu).

Z různých pojetí — obecného drivu a specifických drivů — plynou i různé názory na motivační mechanismus působení drivu. Zastánci obecného, nedirektivního drivu vycházejí z předpokladu, že drive aktivuje organismus, tj. vytváří obecný základ chování, naproti tomu specifické zaměření chování k určitému cíli je záležitostí jiných determinantů, např. návyků a incentívů. Přiznáme-li existenci specifických drivů, pak každý drive aktivuje organismus svým zvláštním způsobem.

Je selektivním činitelem v chování a má jak intenzitu, tak směr. Uznáme-li oprávněnost existence drivu jako obecného, energizujícího činitele, myslíme jím všeobecnou neurální aktivaci, kterou lze vysvětlit na jiném základě (viz kap. 2). Drivy jako specifické aktivační a regulující činitele považují pro vysvětlení lidského chování za přebytečné. Pokud dochází k jejich dělení na primární a sekundární, jsou to zbytečně zaváděné pojmy, protože můžeme použít jiných motivačních termínů a obejít se bez drivů. Pojem drive můžeme považovat za užitečný ve smyslu obecné úrovně aktivace, nutné pro vyvolání určitého chování. Zda tuto podmínku označíme jako drive, či jinak, není rozhodující. V tomto smyslu pak nepovažujeme drive za motiv; připisujeme mu pouze úlohu aktivátora, nikoli regulátora chování.

b) Drive, potřeba, stimulus, incentiv

Pojem drive souvisí s jinými motivačními pojmy, s nimiž se buď vyskytuje pohromadě, nebo se zaměňuje. Často diskutovaným vztahem je souvislost potřeby a drivu. Z krajního hlediska (Hull) se pokládá fyziologická potřeba a psychologický drive za totéž. V komplexním chování však mezi potřebou, chápanou jako tkáňový deficit, a k cíli zaměřeným chováním působí řada mechanismů. Je mnoho fyziologických potřeb (užíváme tu pojmu potřeba ve smyslu pojetí autorů, kteří zavádějí pojem drive, tj. potřeba jako tkáňový deficit), jež nevedou k aktivaci organismu, tedy drivu (již uvedené příklady vitamínových nedostatků, nedostatku kyslíku apod.). Vzrušení, drive, je tedy něčím na fyziologické potřebě ne vždy plně závislým. Mluví pro to i fakt, že drivy jsou většinou anticipační — organismus je hladový před tím, než jsou tkáně vyčerpány.

Jiným důvodem pro rozlišování tkáňového deficitu a drivu je, že při vysoké úrovni fyziologické potřeby nemusí už jít o drive (lidé, kteří dlouho hladoví, nemají už pocit nutkání k jídlu, ztrácejí příslušný drive). Drive na rozdíl od potřeby může být ovlivněn učením a může tak nabýt trvale zcela nehomeostatického smyslu (např. dítě může hodně jíst, protože se naučilo redukovat tak svou úzkost nebo se takto vyrovnává s tím, že je jiné děti odmítají). Specifické drivy jsou také ovlivňovány sociálními podmínkami.

Pokud jde o vzájemný vztah potřeby a drivu jako motivačních pojmů, považujeme-li stav tkáně (tkáňový deficit) za potřebu, pak je třeba rozlišovat mezi potřebou a drivem; mluví pro to uvedené příklady, kdy stav potřeby nevyvolává drive nebo kdy se redukcí drivu neredukuje příslušný nedostatek. Tendenci ztotožňovat potřebu a drive projevují především psychologové, kteří považují redukcí drivu za nutnou podmínku učení (viz blíže v další kapitole). Potřeby v tomto významu se pak užívá k označení oněch organických podmínek, které jsou nutné pro život organismu a jsou základnou drivu v biologickém smyslu. Potřeba je biologickým předpokladem, drive je podmínkou v organismu, která aktivuje chování. Specifické drivy se vztahují k fyziologickým potřebám, ale plně jim neodpovídají, je v nich obsaženo více než jen homeostatická nerovnováha. Podle mého názoru jsou tyto potíže v odlišování drivu a potřeby zbytečné, jestliže chápeme potřebu nikoli jako stav tkáně, ale jako motivační pojem, jak bylo vysvětleno v kapitole o fyziologických potřebách.

Nesnáze jsou i ve vzájemném vymezení pojmů stimulus a drive. Problém souvisí s motivačními vlastnostmi drivu, o nichž byla již řeč. Chápe-li se drive jako energizátor chování, pak je podmínkou, která vzrušuje organismus a činí jej schopným odpovídat na stimuly. Je to tlak na ukončení vzrušení, které vzniká deprivací nebo škodlivými podněty. Drive tu není totéž co stimulus, protože mění odpovědi na stimuly (můžeme např. dovést koně k vodě, ale nemůžeme ho napojit, pokud u něho nepůsobí dostatečně drive). Drive je nezávislý na stimulu, ale může jej nahradit, má určité aspekty stimulu.

Na druhé straně se setkáváme (v teoriích učení, jak uvidíme v další kapitole) s pojetím drivu jako stimulu. Hull a jeho spolupracovníci zdůrazňují stimuly vznikající ze stavu potřeby, jimž připisují vlastnosti drivu. Tyto vlastnosti mohou být vytvořeny i asociací s dřívějšími drivy. Tak vznikají sekundární drivy, jejichž redukce je podmínkou učení. Kdekoli je učení, musí být nějaký redukovatelný drive-stimulus. Každý silný stimulus má z tohoto hlediska vlastnosti drivu. Tzv. drive-stimulus má dva aspekty: jednak je energizátorem (aktivátorem) chování, jednak poskytuje stimulus, jenž se může asociovat s chováním, které redukuje napětí.

Nejdůležitějším pojmem v souvislosti s drivem i obecně důležitým

motivačním pojmem je pojem incentiv (v češtině se užívá jak tohoto tvaru mužského rodu, jehož je použito v této práci, tak i tvaru ženského rodu incentiva). Ukázal jsem již při výkladu o fyziologických potřebách i o potřebách obecně, že každá potřeba je asociována s určitou oblastí podnětů (např. u hladu s oblastí objektů, které jsou schopny ji uspokojit, tj. s potravou). Incentiv je vnější podmínka (přítomnost potravy), incentivní motivace je závislá na existenci potřeby, kterou daný objekt může uspokojit. Incentiv může vyvolat aktivizaci určité potřeby, a to mechanismem, jímž vnější podmínky působí na motivaci našeho chování. Incentivy nemusí být vždy fyzikální objekty nebo věci, ale může to být např. i bolestná stimulace (fyzický trest apod.). Zavedení pojmu incentiv souvisí s učením: na základě učení se určité motivy váží na určité třídy objektů nebo na objekty, které pak mají schopnost je vzbuzovat. K termínu incentiv v širokém slova smyslu patří pojmy, jako odměna, cíl, trest apod. Incentiv vyvolává cílovou aktivitu. Za incentiv můžeme tedy považovat každý objekt nebo okolnost, která může uspokojit motiv nebo komplex motivů. Pozitivní incentiv je objekt nebo okolnost (již bylo řečeno, že nemusí jít o fyzický objekt, pozitivním incentivem je např. i pochvala), která, je-li vnímána nebo předpokládána, řídí chování směrem k sobě. Negativním incentivem je každý objekt nebo okolnost, která, je-li vnímána nebo předpokládána, řídí chování směrem od sebe.

Bereme-li v úvahu spojitost drivů (respektive potřeb) a incentivů, zjistíme, že zkušenosti s incentivy mohou vést ke změnám v přitažlivosti incentivů a ve vzbuzování drivů (např. dáváme přednost určité potravě). U lidí se může sama aktivita stát cílem, a tak nabýt charakter incentivu (např. žák se učí nějakému předmětu, aby dostal slíbenou odměnu, ale postupně se začne učit pro radost z učení se tomuto okruhu vědomostí). Při opakovaném jednání dochází ke vzájemnému ovlivňování všech prvků: pozitivní incentivy mohou pozvednout drive (osoba není hladová, ale pocítí hlad při pohledu na jídlo) nebo incentiv redukuje drive anebo vztah incentivu a drivu (potřeby) se může stát specifickým (máme chuť pouze na určité speciální jídlo).

Hull předpokládal, že faktor, který může přispět k objevení odpovědi, je incentivní motivací (označoval jej jako K). Jde o jistý druh nauče-

ného drivu, podloženého asociací stimulačních stop a odměny. Spence¹⁾ vyjasnil a rozšířil pojem incentivní motivace a postavil na ní svou teorii učení: jestliže např. hladový subjekt jí, mohou se některé složky této cílové odpovědi klasicky podmiňovat s okolními stimuly (nebo i s interními stimuly) vedoucími k deprivaci potravy nebo k redukci potřeby. Tyto složky pak mohou být v nepřítomnosti cíle vyvolány anticipačně (tj. již předem) jako generalizované odpovědi. Spence předpokládá, že působí jako nespecifický drive. Incentivní motivace se liší od drivu jen tím, že je funkcí toho, co se subjekt naučil, a nikoli deprivace potravy či škodlivé stimulace. Je otázka, zda incentivy mají motivační vlastnosti. Někteří autoři předpokládají, že incentivy vedou k redukci a nikoli k vzestupu drivu. Argumentem je tu Pavlovův pojem „neutralizace stimulu“: mírně škodlivý stimulus, který má na počátku motivační vlastnosti, je ztrácí, jestliže nebyl spojen s potravou.

Incentivní motivace se vztahuje na energizující vlivy předvídání jevů posilujících chování. Zatímco drive je zakotven v podmínkách podněcujících organismus, incentivy vycházejí ze smyslu, z následných jevů, z jejich předvídání. Přání, účely, žádosti, zájmy a podobné termíny jsou incentivními pojmy. Dnes se předpokládá odlišnost incentivní motivace od drivu, její odvozenost z předvídání cílového objektu či stavu. Není dostatečně prozkoumáno, zda incentivní motivace vytváří obecný stav vzrušivosti, který může ovlivnit důraznost každé odpovědi, nediferencovanou aktivitu, nebo zda jde o aktivitu specifickou, vztahující se k určitým odpovědím nebo situacím, vedoucí k sérii různých vzrušivých procesů na podkladě učení. Bindra²⁾ předpokládá, že incentivně motivační stimulus formuje centrální stav, pozitivní, nebo negativní, schopný energizovat. Zahrnuje ovšem drive, který určuje úroveň připravenosti. Drive však není schopen usnadňovat instrumentální odpovědi bez přítomnosti incentivní stimulace. Četné pokusy na zvířatech ukázaly, že odpověď je ovlivněna jak podmínkami drivu, tak podmínkami incentivními (působí časová blízkost, podobnost, odlišnost atd.).

¹⁾ Spence J. T., *Learning Theory and Personality*; Wepman - Heine, *Concepts of Personality*, London 1964, 3—30

²⁾ Bindra D., *Neuropsychological Interpretation of the Effects of Drive and Incentive - Motivation on General Activity and Instrumental Behavior*, *Psychol. Rev.* 75/1968, 1—22

c) *Některé motivační teorie založené na pojmu drive*

Uvedu některé teorie operující s pojmem drive, abych ukázal, jak je tento motivační pojem zasazován do celkové motivace chování. Woodworth¹⁾ považuje motivaci za nutnou podmínku, má-li dojít k výkonu. Všechno chování je motivováno, nehledě na případy, v nichž je odpověď bezprostředně vyvolána stimulem, takže není místa pro motiv (trhnutí rukou při dotyku horkého předmětu). Jestliže na sebe navazuje série pohybů, jde o počáteční motivaci série. Argumenty, které jsem již uvedl, dokládá Woodworth nutnost hypotetického pojmu drive. Potřeba zůstává v oblasti fyziologické, kdežto drive patří do oblasti chování a přímo motivuje instrumentální aktivitu. Nemusí být vyvolán jen potřebou, ale také incentivem (např. spatřením potravy), když organismus není ještě deprivován, respektive signálem nebo stopou incentivu na podkladě podmiňování.

Drivy mají dvě vlastnosti: intenzitu a směr. Každý drive aktivuje organismus (s výjimkou drivu únavy). Přídatnou vlastností je persistence (setrvačnost); jakmile je drive jednou vyvolán, pokračuje v operaci až do dosažení výsledku. Hlavními směry jsou přibližování a vyhýbání (odpuzování). Každý drive aktivuje organismus svým zvláštním způsobem, čímž působí výběrově. Vidíme, že u Woodwortha nejde o obecný drive, aktivující různé mechanismy a vedoucí k výběrovosti, ale že zaměřenost je vlastností každého drivu (v tomto smyslu polemizuje Woodworth s Hullem, podle něhož je drive obecný a nemá směr, zaměřenost obstarává návyk a incentiv). Kromě motivace, vycházející z uspokojování nebo redukce potřeb, je i motivace vnějšková, zaměřená k vnějšímu cíli; její odměny a incentivy jsou v poli chování, nikoli homeostázy. Příkladem je explorace (prozkoumávání okolí), která probíhá i ve stavu uspokojení fyziologických potřeb, čili jde tu o samostatný drive, který není vzbuzen žádnými tělesnými potřebami, ale je zaměřen ven, ke zkoumání okolí.

Woodworth je zastáncem teorie motivace založené na primárnosti chování (proti teorii motivace založené na primárnosti potřeb a jejich redukce). Podstatou chování je aktivní výměna mezi organismem a ob-

¹⁾ Woodworth R. S., *Dynamics of Behavior*, London 1958

jektivním okolím. Organismus nejen přijímá stimuly a muskulárně na ně odpovídá, ale také jich užívá jako ukazatelů objektů v prostoru a svalovými pohyby se jim adaptuje. Základní tendencí lidského chování je zaměřenost veškeré aktivity k okolí, stálá tendence k okolí. Organické potřeby nejsou odvozeny z této základní tendence, jsou autonomní, ale chování, které je ve službách organických potřeb, má své vlastní odměny mimo redukci potřeby. Odměna je v určité kontrole nad přírodou, v tom, že organismus je její aktivní částí. Chování zaměřené na nějakou potřebu se vztahuje na okolí; kromě toho se řada potřeb nevztahuje na organické podmínky, ale na věci samé. Lidské zájmy nemají svůj zdroj v organických potřebách, ale v lidské schopnosti zacházet s okolím. Vytvářejí se z kombinace schopností a příležitostí, daných přírodním a společenským prostředím.

Základním motivačním pojmem společné teorie N. E. Millera a J. C. Dollarda¹⁾ je drive, což je stimulus dostatečně silný, aby uvedl individuum do akce. Energizuje chování, ale sám o sobě je nemůže řídit. Každý stimulus se může stát drivem, jestliže je dostatečně silný, dosáhne-li určité intenzity. Takových stimulů, které svou intenzitou mohou sloužit jako hnací podněty, je celkem málo. Jsou to obecně primární, vrozené drivy, které jsou obvykle spojeny s fyziologickými procesy a jejichž redukce je nutná pro zachování organismu (hlad, bolest, sex, žízeň). Jsou silnými podněty, které vedou individuum k tomu, aby se chovalo určitým způsobem tak dlouho, dokud není působení stimulu redukováno. Redukce drivů umožňuje učení; u lidí je většina motivů získána nebo modifikována učením. Na lidské chování nepůsobí jen vrozené drivy, ale i velké množství drivů odvozených, sekundárních, získaných. Tyto sekundární drivy představují vypracování primárních drivů a slouží jako jejich fasáda. V moderní společnosti nahrazují drivy primární (např. člověk nejí až na popud stimulů hladu, jako jsou stahy žaludku a změny v krvi, ale odpovídá na sekundární stimulaci, např. na určitou hodinu). Většina motivů se získává učením. Základní fyziologický mechanismus je vrozený, ale redukce vzrušení odpověďmi na specifické stopy je naučená, učením se modifikují i primární drivy.

¹⁾ Miller N. E. - Dollard J. C., *Social Learning and Imitation*, New Haven 1941
Dollard J. C. - Miller N. E., *Personality and Psychotherapy*, New York 1950

Kromě primárních drivů jsou vrozeny i specifické reflexy, počáteční hierarchie odpovědí a učení. Novorozenec je vybaven primárními drivy, které ho podněcují k aktivitě, ale neurčují směr. Specifické reflexy jsou vrozenými odpověďmi na určité stimuly. Počáteční hierarchie odpovědí určuje pořadí preferovanosti reakcí na stimuly. První odpovědi na určité stimuly jsou dítěti dány jeho vnitřním vybavením. Všechny tyto tři vrozené faktory mohou být modifikovány učením, všechno učení je asociací mezi stimulem (přesně řečeno mezi stopou stimulu) a odpovědí (tato asociace se nazývá naučená odpověď, „habit“). Osobnost je systémem vrozených a získaných odpovědí. Vlivem učení a zkušeností se u člověka vytvářejí výsledné hierarchie, z nichž plyne pravděpodobnost odpovědí.

Základním Millerovým¹⁾ pojmem je generalizace drivu; protože drive je stimulem, jde o generalizaci stimulu. Miller předpokládá, že naučené drivy jsou výsledkem odpovědí, které produkují silnou stimulaci. Nesouhlasí s redukcí drivu jako s teorií, podle níž redukce drivu je v mírné formě dostatečnou podmínkou pro posílení odpovědi a v rigorózní podobě podmínkou nutnou. Miller předpokládá, že jako posílení slouží redukování intenzity silné stimulace. Redukovat drive může řada mechanismů, i uvedení potravy přímo do žaludku, i jedení, i mechanismy v mozku zvířete. Námitkou proti teorii redukce drivu je zejména fakt, že silnější drive neprodukuje vždy více posílení a nevede k lepšímu učení. Millerova teorie má výhodu před Hullovou, protože dovoluje jednotný výklad primárních a naučených drivů i posilování. To, že se každý stimulus může stát drivem, odporuje ovšem prepotentní teorii (viz uvedený příklad se sacharínem).

Již několikrát jsme se v souvislosti s pojmem drive zmínili o Hullovi. Z jeho teorie, která je spíše obecnou teorií chování, uvedeme ještě závěry, které se týkají postavení a úkolů drivu v motivaci chování. Podle Hulla²⁾ je lidské chování střetáním organismu a prostředí. Stimulus je fyzikální energií. Je-li jí organismus vystaven, následuje reakce. K odpovědím dochází za existence potřeby; organismus užije

¹⁾ Miller N. E., *Liberalization of Basic S-R Concepts*; Koch, *Psychology: A Study of a Science*, Vol. 2, New York 1959, 196—292

²⁾ Hull C. L., *A Behavior System*, New Haven 1952

těch odpovědí, které ji nejlépe uspokojují. Potřebu definuje Hull jako stav organismu, v němž dochází k odchylce od optima biologických podmínek, nutných pro přežití. Potřeba vede organismus k chování, které ji redukuje. Každé chování je tedy zaměřeno na cíl, jímž je redukce potřeby, což slouží k zajištění optimálních podmínek pro přežití.

Drive je stimulus vycházející ze stavu potřeby tkání a mající obecnou funkci vzbuzování a aktivace chování. Drive mobilizuje organismus do obecné aktivity, ale bez učení nemůže dojít ke specifickému chování. Fyziologicky je intenzita drive-stimulu dána koncentrací zvláštní substance v krvi; síla drivu je závislá na velikosti deprivace potřeby. Intenzita chování roste s intenzitou drivu. Základní biologické potřeby se projevují jako drive-stimuly a redukce těchto stimulů je podmínkou primárního posílení (o primárním a sekundárním posílení viz podrobnější výklad v další kapitole). K sekundárnímu posílení dochází, jestliže neutrální stimulační stopa byla úzce spojena s redukcí drive-stimulu. Tím získá tato stopa tendenci redukovat drive-stimuly, a tak působit jako posilující činitel.

Vzniklá naučená odpověď je výsledkem asociace dotykem. Kvantitativně je její síla (tendence stimulační stopy vyvolávat asociovanou odpověď) funkcí posilování. Roste jako pozitivní funkce pokusů a označuje se jako $S^H R$ (stimulus, habit, tj. naučená odpověď, — přesně vyjádřeno habit je spojení mezi podnětem a odpovědí —, response, tj. odpověď). Na úrovni $S^H R$ vzniká určitý reakční potenciál $S^E R$, tj. síla tendence odpovídat. Velikost reakčního potenciálu závisí i na neasociativních činitelích, operujících v čase vyvolání odpovědi. Jsou to: 1. primární drive (D), 2. dynamismus stimulační aktivity (V), 3. incentivní posílení (K).

Primární drive sestává ze dvou složek: z vlastního drivu, jehož úroveň se zvyšuje s délkou deprivace, a z iniciační složky, která při pokračující deprivaci redukuje drive. Obecná úroveň drivu v daném okamžiku se odvozuje ze všech potřeb působících v daném čase. Síla naučené odpovědi je závislá na úrovni drivu, operujícího v čase vyvolané odpovědi. Drive je ústředním motivačním pojmem, bez něho by nemohlo dojít ani k primárnímu, ani k sekundárnímu posílení. Každá podmínka drivu vytváří charakteristický drive-stimulus. Různé

drivy-stimuly působí jako diskriminační činitel, takže organismus se naučí jednat jinak při žízni a jinak při hladu.

Pokud jde o dynamismus stimulační aktivity (V), čím větší je intenzita stimulu, tím větší je reakční potenciál pro každou úroveň síly naučené odpovědi. Co se týče incentivního posílení (K), čím větší je velikost incentivu užitého při posilování, tím větší je reakční potenciál pro každou danou úroveň síly naučené odpovědi. Reakční potenciál je tedy možno souhrnně vyjádřit vzorcem: $S^E R = D \times V \times K \times S^H R$.

Vidíme, že Hullův výklad motivace chování vychází z biologického principu; chování organismu je zaměřeno na uspokojování organických potřeb. Subjekt se učí jednání, které je instrumentálním při uspokojování potřeb. Primární i sekundární posilování je založeno na redukci potřeb (o problémech spojených se sekundárním posilováním se zmíníme v další kapitole). Kritizuje se předpoklad speciálního drive-stimulu pro každou podmínku drivu, stejně jako předpoklad redukce drivu jako nutné podmínky učení. Klasická Hullova teorie se vztahuje spíše na jednoduché situace ve zvířecím chování, totiž jen na případy, kdy je produkován nějaký druh sekundárního drivu, který může redukovat sekundární posilovač. Tato teorie měla ovšem značný vliv svým zdůrazněním úlohy motivace.

Většina teorií motivace, které používají drivu jako základního motivačního pojmu, jej chápe jako funkční vlastnost projevující se schopností energizovat chování. Pokud se předpokládá i regulační vliv, připisuje se drivům-stimulům, které v kombinaci s vnějšími jevy mají schopnost vyvolávat odpovědi, zaměřené k objektům schopným redukovat jednotlivé drivy. Uvedl jsem již, že svým způsobem by byl oprávněn pojem drive jako nespecifická, obecná úroveň aktivizace, ale pak jej lze popsat i za pomoci jiných pojmů, zejména některých fyziologických konstrukcí, které jsem uvedl v kapitole o fyziologických základech motivace. Pojem specifických drivů jsem odmítl jako nadbytečný pro vysvětlování lidského chování. Pokud dochází k dělení těchto drivů na primární a sekundární (viz další kapitolu), pak o primárních drivech platí, co jsme již uvedli o fyziologických potřebách. Na podkladě těchto drivů nelze vysvětlit chování člověka, které zdaleka nespočívá jen na jejich redukování. Mnohé výzkumy ukázaly, že lidské chování se liší v různých kulturách a společnostech, což vede k odmítnutí

představy o univerzálním a rozhodujícím působení primárních drivů. Pro vysvětlení chování na homeostatickém základě vystačíme s použitím pojmu potřeby jako motivačního činitele. Pro objasnění naučeného chování můžeme použít i jiných motivačních pojmů (viz dále); můžeme se tedy obejít bez termínu specifické drivy.

7. Získané (sekundární) motivy

a) Primární a sekundární motivy

Nejběžnější klasifikací motivů je jejich dělení na primární a sekundární. Místo termínu motiv se užívá i termínu potřeba (v širším slova smyslu), takže mluvíme o primárních a sekundárních potřebách, respektive — u psychologů užívajících pojmu specifické drivey — o primárních a sekundárních drivech. Pro rozlišení motivů na primární a sekundární se užívá dvou kritérií: jedním je fyziologické hledisko, podle něhož jsou primárními motivy (potřebami) ty, které jsou založeny na fyziologických dějích v organismu. Druhým kritériem je hledisko srovnávací psychologie, podle něhož se za primární považují potřeby, které má člověk společné s vyššími živočichy. Zařazují se mezi ně i některé potřeby neorganické (resp. potřeby, jejichž organický základ nám není znám), o nichž se předpokládá, že jsou vyšším živočichům vrozeny (jsou to např. potřeba explorace, stimulace a manipulace). Sekundárními motivy či potřebami jsou pak všechny ostatní.

Místo termínů primární a sekundární se užívá i jiných pojmenování, která však jsou s těmito termíny srovnatelná: tak většina sovětských psychologů užívá označení organické a duševní (nebo sociální) potřeby; Murray razí termín viscerogenní a psychogenní potřeby, užívá se i pojmenování potřeby biogenní a sociální, materiální a kulturní.

I když se většina teoretiků motivace shoduje v pojetí primárních a sekundárních potřeb, jsou značné rozdíly v tom, jak si jednotliví psychologové představují mechanismus vzniku i stupeň vzájemné závislosti sekundárních a primárních motivů. Dostáváme několik možných řešení: 1. behavioristé vycházejí ze S-R modelu a vysvětlují vznik sekundárních motivů podmiňováním; sekundární motiv je vlastně na-

učená odpověď, málo závislá na primární potřebě v důsledku velmi komplikovaných spojů; 2. psychoanalýza vysvětluje vznik sekundární motivace přenášením katexe; 3. u některých psychologů (např. Murphyho) jsou sekundární motivy jen kanalizací primárních motivů (základních potřeb); 4. Allport je považuje na základě funkční autonomie motivů za zcela samostatné; 5. někteří psychologové považují mnohé potřeby, jež jiní autoři označují jako sekundární, za vrozené; 6. v hedonistických teoriích se považují všechny motivy za získané na podkladě emočního posilování; 7. sovětští autoři vysvětlují vznik sekundárních potřeb podmiňováním, se značným důrazem na sociální působení. Jednotlivé přístupy k řešení problematiky primárních a sekundárních potřeb jsme zatím jen vyjmenovali, v dalších výkladech se jimi budeme zabývat podrobněji.

Celkově lze shrnout stanoviska k problematice získaných motivů do tří základních skupin.

První skupina bývá označována jako instinktová. Stoupenci těchto názorů popírají závislost sekundárních potřeb (motivů) na primárních a termín sekundární vůbec likvidují. I sekundární motivy považují za vrozené, tedy primární. Vycházejí přitom z řady výzkumů na primátech i na člověku a ukazují, že se u nich projevuje potřeba stimulace, informovanosti, znalosti, porozumění, explorační reakce a jiné. Pavlov poukázal na to, že jsou-li jiné věci stejné, pak nové či měnící se stimuly připoutávají více pozornosti než známé (orientační reflex jakožto nepodmíněný reflex). Rovněž komplexní, měnící se stimuly vyvolávají více pozornosti než stimuly jednoduché. Řada pokusů (např. Skinnerových) prokázala, že zvířata vydávají energii, aby vnesla variabilitu do jinak neměnné situace, i když z toho nemají žádnou přímou odměnu. Sovětští autoři poukazují na jiná fakta. Předpokládají nepodmíněnost potřeby kontaktu s druhými lidmi — určitá forma sociálního styku je podle nich pro normální vývoj člověka nutná. Úplná izolace od sociálního okolí je nesnesitelná, i když se uspokojují fyziologické potřeby. Jiní autoři se přiklánějí k názoru, že i takové sociálně podmíněné potřeby, jako je potřeba sociálního statusu, souhlasu druhých apod., jsou primární. Dnes se instinktová teorie sociálně podmíněných potřeb a priori zamítá. Většina psychologů zastává stanovisko, že tyto potřeby nejsou zděděné, ale získané.

Druhá názorová skupina hájí svébytnost nefyziologických motivů, aniž by při tom uznávala jejich instinktivní (zdeděné) povahy. Je jisté, že mnohé z velmi důležitých lidských motivů se získávají a utvářejí vlivem sociálního prostředí. Je ovšem otázka, zda jsou tyto motivy jen nadstavbou a vypracováním základních fyziologických potřeb. Psychologové této skupiny je považují za výsledek učení, ale nepředpokládají jejich vnitřní vztah k fyziologickým potřebám; podle jejich názoru nefyziologické potřeby naopak mohou být s těmito potřebami v konfliktu. Tzv. sekundární motivy jsou výsledkem sociální interakce bez přítomných nebo historických kořenů ve fyziologickém uspokojení. Tyto názory jsou podepřeny sociologickými výzkumy, které ukázaly, že motivy lidí se liší v různých kulturách, společnostech a společenských třídách (i když naproti tomu některé motivy jsou společné). I o této skupině se ještě zmíníme později.

Tématem této kapitoly jsou názory třetí skupiny psychologů, která je velmi početně zastoupena. Je možno ji označit jako genetickou. Vztahuje sekundární motivy nějakým způsobem k motivům primárním, tedy v podstatě k fyziologickým potřebám. Všechny nefyziologické motivy se považují za nějak odvozené nebo za následek biologických potřeb. O motivech, které nejsou demonstrativně ve službách fyziologických potřeb, se předpokládá, že se vyvíjejí jako asociace nebo instrumenty primárně fyziologických cílů. Zásadním vysvětlením je, že něco, co je instrumentální v dosahování primárního uspokojení nebo co je asociováno s primárním uspokojením v minulosti, získává posilující nebo dominující vlastnosti, a tak se může stát cílem. Situace asociované s uspokojováním primárních potřeb získávají samy schopnost motivovat chování. Motivační účinnost získaných (sekundárních) motivů se vysvětluje učením. Motivační teorie, které hájí toto hledisko, jsou teoriemi učení.

K doplnění obrazu je třeba podotknout, že někteří autoři protestují proti označení sekundární motivy — ovšem z jiného hlediska. Domnívají se, že jde o pojem, který se týká chování, o následky minulého učení, nikoli o motivační operace. Jedinovo chování je určeno silou jednotlivých posilovačů a na podkladě toho vzniká určitý typ chování. Tzv. sekundární motivy lze tedy, podle těchto náhledů, vysvětlit ze zdrojů, způsobů a mechanismů posilování. Všechny sekundární neboli

sociální potřeby lze prý objasnit s přihlédnutím k systému posilovačů, které působily v minulosti individua; tím též odpadají spory o jejich vrozenost. I s těmito názory se ještě setkáme.

Pro soubor sekundárních motivů užíváme termínu sekundární motivační systém.¹⁾ Široce pojat znamená, že organismus se vlivem určitých druhů zkušeností naučil odpovídat v dané situaci určitým způsobem. Motivace se tak stává specifickou vzhledem ke stimulu a vzhledem k situaci. Učení mění pravděpodobnost, že daná situace vyvolá nezávisle definovanou odpověď. Není však dosud jasné, zda motivační funkce mohou být připsány samé podmíněné odpovědi. Příkladem sekundárního motivačního působení může být učení se tzv. emočním odpovědím opakovaným spojováním neutrálního a škodlivého stimulu. Nepodmíněný stimulus je averzivní; podmíněný stimulus získává averzivní vlastnosti a je schopen vyvolávat strach nebo úzkost. Jako podmíněné stimuly mohou působit i slovní požadavky, které si dáváme, ať sami sobě nebo navzájem. Ty pak mají sekundární motivační působnost.

b) Úloha učení v motivaci

Za učení považujeme ty změny v organismu a v jeho chování, které vycházejí ze zkušeností v podobných situacích (jako protikladné ke změnám, které se dají uvést na fyziologické variace). Většinou, ale ne vždy, se chování stane vlivem učení efektivnějším a adaptivnějším. V nejširším slova smyslu se učení týká vlivu zkušenosti, ať přímo, nebo symbolicky, na další chování. Pokud jde o motivaci, je nesporné, že v životě lidí jen zřídka hrají hlavní a bezprostřední úlohu primární potřeby, i když je budeme (především také z hlediska teorií učení) považovat za základ motivace. V lidském chování se připisuje větší důležitost zkušenostní struktuře vypracované učním a akulturací. Lidé jsou motivováni převážně tzv. získanými motivy. V činnostech, které jsou popisovány v termínech získaných motivů, hraje rozhodující úlohu učení.

¹⁾ Brown J. S. - Farber I. E., *Secondary Motivational Systems*, Ann. Rev. of Psychol. 19/1968, 99—134

Učení je z psychologického hlediska něčím, co je odvozeno od chování, je to konstrukce, intervenující mezi nezávislými a závislými proměnnými. Vztahuje se na cíle a na více či méně permanentní změny v chování, které následují jako výsledek praxe. Pro experimentální výzkum je učební situace sktrukturována tak, že experimentátor mění stimulační podmínky určitým způsobem a zaznamenává odpovědi subjektu, z nichž jedna je správná. Odměna (incentiv), která následuje správnou odpověď, ji posiluje. Pozitivní posílení se vyznačuje růstem pravděpodobnosti, že daná odpověď se bude opakovat při následujících pokusech. Negativní posílení se projevuje jako úbytek takové pravděpodobnosti, je to stimulus, jehož odstranění zvětšuje pravděpodobnost odpovědi.

V samém pojmu „získaný motiv“ je zastoupena jak motivace, tak učení. Má-li získaný motiv působit, musí se organismus naučit odpovídat. Je-li odpověď vyvolána, ovlivňuje motivačně chování organismu. Tzv. získané motivy mohou být (z hlediska teorie učení) popsány jako naučené odpovědi (přesněji jako naučené tendence k odpovědím), které mají vlastnosti všech ostatních odpovědí (za odpovědi považujeme jakékoli pohyby nebo třídy pohybů, resp. akcí, které pozorujeme či měříme) a k tomu ještě schopnost vyvolávat jiné odpovědi tímž způsobem, jakým jsou vzbuzovány primárními motivy.¹⁾ Jde v podstatě o asociačně motivační teorii, podle níž naučené proměnné mají stejný vliv na chování jako motivační proměnné. Tyto naučené odpovědi nebo připravenosti odpovídat označujeme jako sekundární motivy, protože jejich motivační síla je odvozena od primárních motivů.

Většina pozorovatelných tendencí chování u lidí je naučena. Jevy působí odlišně na lidi různé kultury i na lidi v téže kultuře. Učíme se hněvu, strachu a radosti jako reakcím na specifické stimuly nebo jako generalizacím na třídy stimulů. Naučené odpovědi nebo získané predispozice odpovídat slouží jako sekundární motivy. Mohou to být odpovědi otevřené, fyzicky pozorovatelné, nebo nevyjádřené, jako přání, žádosti apod. Počet stimulů schopných vyvolávat odpovědi s takovou stimulační hodnotou je ohromný a je závislý na předešlém učení. Lidé se společnou sociální zkušeností mají množství stejných získaných motivů.

¹⁾ Brown J. S., *The Motivation of Behavior*, New York 1961, 138

Pro pokusy s vytvářením získaných motivů se užívalo především zvířat, a to proto, že je možno s nimi manipulovat způsobem, který nelze užít u lidí. Je ovšem třeba mít na mysli, že přenesení závěrů na člověka má své problémy. Je třeba velké opatrnosti; víme, že už i generalizace mezi lidmi bývají obtížné. Nesnází dnes není nedostatek materiálů, množství pokusů studujících vytváření motivů učením je nepřehledné. Většina výzkumníků se však soustřeďuje na úzce ohraničené problémy, na studium závislostí mezi určitými proměnnými za daných podmínek. Poměrně málo se sledují tyto otázky na lidech, jednak proto, že se s lidmi hůře manipuluje, jednak pro obtížnost měření výsledků učení. Především je málo prací, které by se zaměřovaly na problematiku vznikání motivů v praxi všedního lidského života.

Mnozí psychologové předpokládají, že v základu vytváření získaných motivů pro určité objekty je naučená tendence být úzkostný v nepřítomnosti těchto objektů. Podle téže hypotézy se soudí, že stopy stimulu spojeného s nedostatkem náklonnosti, prestiže, peněz atd. získaly učením možnost vyvolávat stavy nespokojenosti a úzkosti, které mají funkční vlastnosti motivu. Strach se považuje za významný naučený motiv; naučí se mu snadno jako odpovědi, ale může jej být užito i jako motivátoru pro výkon, podobně jako základní fyziologické potřeby. Jestliže strach operuje jako energizátor, může pak jeho redukce sloužit jako posílení při učení se novým odpovědím. Jinými slovy: strachu se lze naučit velmi různými stimuly, stává se získaným motivem, tj. zvyšuje aktivaci organismu a jeho redukce působí jako posilovač při učení se novým odpovědím.

Základem strachu jako podmíněného motivátoru je fakt, že jestliže je neutrální stimulus opakovaně spojován se známým averzivním jevem, pak některé škodlivé vlastnosti tohoto jevu mohou být na stimulus přeneseny (např. u školáka vše, co je i náhodně spojeno s opakujícími se konflikty ve škole, vyvolává odpor, strach a podrážděnost). Podmíněný podnět se nemůže stát dokonalou náhradou nepodmíněného stimulu, protože obvykle má odlišné sensorické vlastnosti, bývá fyzikálně méně intenzivní a je spojen s mnoha nevýznamnými odpověďmi. Přesto se stává motivátorem; vysvětluje se to tím, že emoční odpověď strachu se stala podmíněnou k neutrálnímu stimulu a slouží nejen jako trest pro odpovědi, ale i jako energizátor a při redukci jako

posilovač. Není pochyby o tom, že stimuly, asociované s averzními jevy, fungují jako tresty, je ovšem otázka, zda mohou působit jako energizátory. Jedinci mohou mít ve stavu strachu více síly, mohou rychleji utíkat apod. Na druhé straně strach omezuje aktivitu (zvířata nežerou, uplatňuje-li se podmíněný stimulus strachu). Strachem se vysvětluje mnoho lidských aktivit,¹⁾ jako je puzení po penězích, moci, prestiži apod.

Strach ovšem není jen motivem sekundárním, pokusy bylo zjištěno, že některé druhy strachu jsou vrozené. Např. Karstenová²⁾ uvádí, že v určitém časovém období reagují kojenci na černou kuličku zavěšenou nad obličejem výrazem strachu. Podobně vyvolávají strach silné zvukové podněty, ztráta opory, proměna známého v cizí apod. Většina druhů strachu však vzniká jako forma naučené reakce na určitou situaci. To prokázal dnes již klasickým pokusem Miller.³⁾ Zavřel krysy do klece s dvěma odděleními, z nichž jedno mělo bílý nátěr a druhé černý. V bílém oddělení byla místo podlahy kovová mřížka pro elektrické šoky. Miller naučil krysy strachu z bílého oddělení tím, že jakmile tam vběhly, dostaly elektrický šok. Po několika pokusech utíkaly krysy z bílého oddělení i tehdy, když nebyly šokovány, a jestliže jim byl útěk znemožněn, projevovaly silný strach. Jestliže útěk závisel na nějakém mechanismu, např. na odstranění závory, naučily se krysy daný mechanismus rychle ovládat. Z toho vyplývá, že strach působí stejně jako primární motivy. Kritické Millerova vysvětlení namítají, že jde spíše o projev potřeby bezpečí nebo potřeby vyhýbat se bolesti.

U lidí se podobné pokusy provádějí obtížně, protože je těžké vytvořit přiměřené situace, zejména nelze vytvářet strach na podkladě bolesti, jako je tomu u zvířat. V experimentech s lidmi se pracuje se strachem jako relativně trvalým stavem osoby (tj. s úzkostí). Zjišťuje se např.

¹⁾ Brown J. S. - Farber I. E., *Secondary Motivational Systems*, Ann. Rev. of Psychol. 19/1968, 99—134

²⁾ Karstenová A., *Motivace a afektivní dění*; Meili - Rohracher, *Učebnice experimentální psychologie*, Praha 1967, 208—240; něm. orig.: *Motivation und affektives Geschehen*; Meili - Rohracher, *Lehrbuch der experimentellen Psychologie*, 2. Aufl., Bern 1968, 281—326

³⁾ Miller N. E., *Frustration - Aggression Hypothesis*; Stacey - De Martino, *Understanding Human Motivation*, Cleveland 1958, 251—255

v mrkacím reflexu (do oka se pouštějí krátké vzduchové nárazy, na něž osoba reaguje mrknutím, pak se náraz signalizuje, takže dojde k vytvoření podmíněného reflexu); u úzkostlivějších osob vzniká podmíněný reflex rychleji. Nesnáze těchto pokusů jsou v tom, že chybí obecně uznávaná technika měření úzkosti.

Podle Mowrera¹⁾ je strach podmíněnou formou reakce na bolest. Je tedy velmi užitečný, protože podporuje v organismu takové chování, které zabraňuje opakování bolesti. Na tomto základě je organismus s to reagovat na signály (podmíněné podněty) ještě předtím, než dojde k bolesti. Na základě anticipace je vlastně reaktualizována bolestná stimulace, což se projeví strachem dříve, než situace, původně strach vyvolávající, nastane. Podobně je tomu při útěku nebo při vyhýbání se překážkám (útěk je reakcí na silný averzivní stimulus, vyhýbání se překážkám je odpovědí na hrozící nebezpečí). Ve všech uvedených případech jde o fakt, že původně neutrální stimuly získají stykem s podněty, které vyvolávají bolest, jejich valenci. U pokusných subjektů můžeme měřit strachové reakce již před tím, než k nebezpečí dojde, což svědčí o existenci podmíněného strachu, tj. strachu jako naučeného motivu. Mnoha pokusy bylo prokázáno, že naučený strach působí na učení značnou měrou; akcím, které mohou odvrátit příchod bolesti, se jedinec na podkladě anticipovaného strachu velmi rychle naučí.

Strach jsem uvedl pouze jako příklad. Obdobně se vytvářejí řady jiných získaných motivů, jako je např. úzkost, které — jakožto motivačnímu činiteli — se věnuje v poslední době zvýšená pozornost. Z tohoto hlediska se s ní ještě podrobněji seznámíme, nyní jen konstatujeme, že úzkost (chápaná některými psychology jako strach zaměřený do budoucnosti) může být naučena jako motiv. Rodiče mohou u dítěte vyvolat úzkost i v nových situacích, kde ještě nemá žádné zkušenosti. Povzbuzují např. děti, aby byly hodné apod., a tím v nich vytvářejí úzkost, že by mohly jednat proti přání rodičů; tak se úzkost stává získaným motivem. Plně však není objasněna inhibiční úloha získaných strachů a úzkostí, které pravděpodobně vedou k neurální dezorganizaci.

¹⁾ Mowrer O. H., *Pain, Punishment, Guilt and Anxiety*; Hoch - Zubin, *Anxiety*, New York 1964, 27—40

Jako sekundární motivy mohou působit i tresty, respektive neodměnění. Trestem obvykle rozumíme následek určitého chování, které vede k bolestnému nebo nepříjemnému stavu nebo jehož výsledky jsou averzivní. (V pokusech se zvířaty je např. trestem, jestliže krysy, které se naučily, že po stisknutí páčky dostanou potravu, utrží místo toho elektrický šok; potrava tu působila jako odměna, šok jako trest.) Ovšem ne každá bolest je trestem. Řízneme-li se např. nožem, jde o bolest, ale nikoli o trest; na druhé straně ne každý trest musí být provázen bolestí (o psychických účincích trestu se zmíním později).

Motivační působení trestu nebo neodměnění se obvykle vysvětluje tak, že dochází k frustraci, k nepříjemnému stavu (viz kap. 15), který narušuje psychické dění. Jak neposílení, tak trest vyvolává nepodmíněné emoční odpovědi typu nepříjemnosti; jejich podmíněné formy mohou být vyvolány stimuly, předcházejícími averzivní cíle. Účinky trestu jsou založeny na strachu. Působení neodměnění vychází z anticipační frustrace. Dnes to označujeme jako tzv. incentivní učení, tj. učení vzhledem k následkům, jaké bude mít odměna, respektive trest. Následuje-li odměna (jestliže anticipujeme, že bude po našem chování následovat odměna), jde o pozitivní incentivní učení, v opačném případě jde o podmíněnou frustraci (uspokojení potřeby je blokováno, potřeba nemůže být uspokojena). Odměna vede k odpovědi, trest nikoli; u obou může dojít k anticipaci, tj. odpovídáme dříve, než nastane konečný stav.

Motivační účinek mohou mít i slova, která slouží jako podmíněné podněty pro vzbuzení naučených odpovědí; mají pak motivační efekt na jiné odpovědi. Lidé instruují sebe i jiné. Takové instrukce působí jako získaný motiv. Obecnější slovní požadavky mají spíše charakter aktivizujících motivátorů (Vydrž!, Spěchej!), naproti tomu specifické projevy mají spíše účinek motivačních činitelů regulujících (Musím tam dnes zajít!). Takto kladené požadavky vyvolávají naučené odpovědi, které aktivují organismus a zaměřují jeho aktivitu určitým směrem; mají tedy motivační účinky. Sebeinstrukce nemusí být dávány slovem, stačí pouze v myšlenkách; tak se vytvářejí téměř nekonečné zdroje stimulace pro každého jedince.

Jednotlivé motivační teorie, založené na učení, se neshodují v otázce mechanismů, jimiž se vytvářejí získané motivy. Jedním z možných

mechanismů je klasické podmiňování I. P. Pavlova.¹⁾ Základním elementem interakce mezi organismem a prostředím jsou reflexy; jsou vrozené a pevné, negativní nebo pozitivní. Určitý počet většinou pozitivních nepodmíněných reflexů je vrozený — jejich cílem je vyhledávat a tvořit podmínky vhodné pro život. Na podkladě těchto základních motivačních činitelů vznikají motivy odvozené mechanismem podmiňování — podmíněný reflex se tvoří za přítomnosti určité podmínky. Je-li stimulus, vzhledem k určité odpovědi původně neutrální, spojen několikrát se stimulem vyvolávajícím tuto odpověď, pak původně neutrální stimulus vyvolá odpověď. Čím silnější energie, tím více efektu. Pavlovova teorie je teorií rovnováhy energie, která je regulována indukci, iradiací a koncentrací. Další podmíněné motivy vznikají podmiňováním vyššího řádu (nový podmíněný podnět se váže na předchozí podmíněný reflex).

Operantní neboli instrumentální podmiňování vychází z teorie E. L. Thorndika a B. F. Skinnera. Následky přicházejí po určitém chování, ovlivňují budoucí výskyt takového chování. Princip posilování má v utváření lidského chování obecně významnou roli. Jestliže určité stimuly těsně následují po určitém chování, zvyšuje se pravděpodobnost tohoto chování v budoucnosti. Stimuly, které slouží této funkci, jsou pozitivními posilovači, stimuly, které působí na chování tím, že jsou odňaty, jsou negativními posilovači. (Příklad: dostává-li dítě bonbón, když pláče, pláče pak častěji.) Při srovnání klasického a operantního podmiňování není jasné, zda jde o dva rozdílné typy, ale jsou důležité rozdíly procedurální (uplatňující se v experimentech). V klasickém podmiňování je odpověď přímo pod kontrolou experimentátora, protože je vyvolána stimulem. Stimuly jsou jasně definovány, odpověď připravuje subjekt na odměnu, nepodmíněné odpovědi jsou již v repertoáru subjektu. V operantním podmiňování nevyvolává stimulus odpověď, odpověď může být nová, manipuluje se okolím, posílení je v závislém vztahu k odpovědi.

Nejužívanějším vysvětlením vzniku získaných motivů v teoriích učení je sekundární posilování. Obecným principem je, že každý ne-

¹⁾ Pavlov I. P., *Fyziologie vyšší nervové činnosti*, Praha 1952; Pavlov I. P., *Sebrané spisy III, IV*, Praha 1951—53

utrální stimulus, který je spojen se stimulem, jenž má posilovací hodnotu, opakovaným spojením sám posilovací hodnotu získá. V historii individua s jeho dlouhou závislostí v dětství je řada příležitostí k vytvoření různých typů motivů jako podmíněných posilovačů. Příkladem je pochvala druhých, slovní souhlas s naším jednáním, hmotné odměny, souhlas sociální skupiny. Příkladem negativních posilovačů jsou stimuly, které jsou spojeny s averzivní stimulací — nesouhlas, hrozby, negativní hmotné následky, bojkot skupinou apod. Termínem podmíněný (sekundární) posilovač označujeme tedy stimulus, který vyvolává tytéž odpovědi nebo jejich části, které byly vyvolávány posilujícím stimulem, s nímž je podmíněný posilovač spojen.

Jestliže určité jevy následují bezprostředně po odpovědi, pravděpodobnost objevení se takové odpovědi v budoucnosti může vzrůst nebo klesnout. Důležitou otázkou v psychologii je povaha posilovačů, tj. co způsobuje, že jsou posilující. Jednou odpovědí je, že akty, které vedou k příjemnosti, mají tendenci pokračovat nebo se opakovat, a naopak ty, které vedou k bolesti nebo nepříjemnosti, mají tendenci se neopakovat a nepokračovat. Na podkladě psychologického hedonismu se vyzvozuje, že schopnost posilovačů produkovat učení závisí na příjemnosti nebo nepříjemnosti. Nedostatkem těchto teorií je, že není možné definovat příjemnost a nepříjemnost nezávisle na učení (posilovacích efektech), které má vysvětlit.

Jiným vysvětlením je Hullova teorie. Její hlavní myšlenkou je, že jevy, které posilují, činí tak na podkladě faktu, že redukují drive. Autor předpokládá, že posilující moc všech posilovačů je jediným mechanismem redukování drivu. Toto vysvětlení se dostává do jistých nesnází. Prokázalo se např., že nová stimulace může drive posilovat, nikoli jej tlumit. Některé teorie zdůrazňují vliv konzumačních odpovědí na posílení. Další vysvětlení pracují s pravděpodobností — odpovědi malé pravděpodobnosti následované odpověďmi vyšší pravděpodobnosti se stávají pravděpodobnějšími.

Jednou z novějších teorií je teorie diferenčního posilování; diferenční aktivita se přenáší z posilovací situace na antecedentní stimulační situaci. Teorie, které se snaží vyložit, v čem spočívá působení posilovačů, jsou dosti rozdílné, takže nás nepřekvapí, že žádná teorie zatím nevysvětluje posilování plně a beze zbytku.

V podmiňování je zahrnut motivovaný organismus. U zvířat se předpokládá určité období deprivace primárního motivu, bez níž by nedošlo k posílení chování. Teorie učení pracují vesměs s drivy — např. deprivace potravy způsobí, že potrava se stane posilovačem, a že chování, které vede k potravě, je posilováno. Celkově se vychází z předpokladu (často napadaného), že čím větší je délka deprivace, tím silnější je vyvolaná odpověď (označuje se to jako energizující funkce drivu). Obecně platí, že čím častěji se posílení opakuje, tím silnější je odpověď, takže síla odpovědi je determinována jak učením, tak drivem.

Právě funkce drivu v naznačeném vysvětlení vzniku podmíněných (získaných) motivů je jedním z největších problémů. Nejsou zcela jasné vztahy mezi úrovní drivu a učením. Jde o to, zda redukce drivu je kritickým činitelem pro odměňování. Všechno chování nelze uvádět na redukci drivu, učení je závislé nejen na vnitřní situaci organismu, ale i na externích vlivech, zejména sociálních. Některé druhy učení neobsahují posilování a motivační kontrolu provádějí incentivy.

c) Některé teorie motivace založené na učení

Skinner¹⁾ považuje za základní jednoduchou jednotku chování reflex, což je každá pozorovatelná korelace stimulu a odpovědi. Vychází ze základního předpokladu, že platí „žádný stimulus — žádná odpověď“, ale rozlišuje dvě třídy odpovědí: 1. chování respondentní, které koreluje se specifickými, známými vyvolávajícími stimuly, 2. chování operantní (spontánní), které v tomto smyslu nekoreluje. Dvěma druhům odpovědi odpovídá dvojí druh podmiňování: S-typ, který odpovídá respondentnímu chování, a R-typ, který odpovídá chování operantnímu. V operantním podmiňování přichází nejprve odpověď a pak je posílena. Posilovač je definován svými výsledky — každý stimulus je posilovačem, jestliže zvyšuje nebo snižuje pravděpodobnost odpovědi. Původně neutrální stimulus se může stát opakovanou asociací s posilujícím stimulem — sekundárním (podmíněným) posilovačem.

Chování je určováno nezávislými proměnnými. Člověk vyhledává situace, vytváří nezávislé proměnné, které určují jeho chování. Drivy

¹⁾ Skinner B. F., *Science and Human Behavior*, New York 1953

jsou jen zdánlivými příčinami (jestliže někdo přestane pít alkohol, znamená to, že změnil situační podmínky tak, že pití je trestáno, nikoli posilováno). Veškeré chování je závislé na proměnných okolí. Osobnost je systémem mnoha organizovaných systémů reakcí, které se spojují v jednotu situacemi, které spolu souvisí.

Za účelového behavioristu se označuje Tolman.¹⁾ V jeho teorii jsou nezávislé proměnné, intervenující proměnné a závislé proměnné. Nezávislé proměnné se dělí do dvou skupin: na minulé a přítomné. Minulé jsou dány v organismu na základě dřívějších situací, přítomné jsou v aktuální situaci. Mezi minulé nezávislé proměnné patří i drive-stimulace, vnitřní podmínky, které mají trojí vlastnosti: 1. jsou diskriminovány organismem — zvíře může konat jeden výkon při určitém stupni hladu, jiný při jiném stupni, odlišně se chová při hladu a při žízni; 2. mají energizující vlastnosti, což se projevuje snižováním prahu pro příslušné objekty, jednáním pokusem a omylem; 3. udělují hodnotu, např. hlad dává pozitivní hodnotu specifickému typu konečných stimulů a negativní hodnotu jiným stimulům.

Jedním z hlavních určovatelů konečného výkonu jsou získané dispozice, připravenost použít určitých prostředků k dosažení cíle, které patří mezi intervenující proměnné. Jsou to získané kognitivní dispozice vycházející z předchozích pokusů a vedoucí k očekávání, že bude dosaženo určitého cíle. Subjekt získá dispozici, že určitý typ stimulace, je-li manipulován určitým typem odpovědi, povede k určitému cílovému stimulu za přítomnosti určitých stimulů dalších. Význam motivace je v tom, že subjekty odpovídají jen tehdy, jsou-li energizovány. V Tolmanově systému je chování řízeno v souhlase s objektivně determinovanými cíli, směřuje vždy k něčemu nebo od něčeho. Neučíme se pohybům, ale významům, vztahům. Úkolem motivace je jednak vést k aktivitě, jednak získávat kognitivní struktury; motivace určuje, která ohniska v okolí budou subjekt zajímat. Problémem je, jak se vytvoří očekávání a jak se toto očekávání projeví jako činnost.

Jednou z nejznámějších teorií motivace, založené na učení, je Mowre-

¹⁾ Tolman E. C., *Principles of Purposive Behavior*; Koch, *Psychology: A Study of a Science*, Vol. 2, New York 1959, 92—137

rova¹⁾ dvoufaktorová teorie učení. Jsou dva různé učební procesy: 1. učení podmiňováním odpovědi ve viscerálním a vasomuskulárním systému, na úrovni autonomní nervové soustavy, 2. učení řešením problémů na podkladě integrující činnosti centrální nervové soustavy. Mezi oběma typy učení je podstatný rozdíl. První typ je zprostředkován autonomní nervovou soustavou. Zahrnuje emoce a nevolní odpovědi, žlázy a hladké svalstvo. Učení probíhá, je-li dříve neutrální stimulus spojen s indukci drivu. Druhý typ je zprostředkován centrálním nervovým systémem. Zahrnuje chování (volní odpovědi) a skeletální svalstvo. Je doprovázen redukcí drivu.

Primární, biologicky dané drivy nemotivují chování přímo. Jejich hlavní funkcí je zajišťovat základnu pro podmiňování naděje a strachu nezávislými nebo na odpovědi závislými stimuly. Pohyb k danému objektu nebo od něho zajišťuje naděje nebo strach, který organismus cítí. Naděje a strach tak mají dvojí funkci: jednak motivují (řídí) chování, a jednak zajišťují základnu pro další podmiňování. Primární drivy jsou nesměrové, nemotivační, mají pouze posilující funkce. Pro organismus je důležitější budoucnost než minulost.

Všechny sekundární drivy odvozené z primárních drivů, jsou v podstatě druhy strachové odpovědi. Např. zvědavost, mající funkci fyzické nebo vizuální explorační okolí, vychází ze strachu — zvíře se nejprve uspokojí tím, že v nové situaci není nic nebezpečného a pak teprve odpovídá na svou potřebu potravy. Biologická užitečnost je jasná; potřebujeme takové chování, aby se dosáhlo větší strukturace situace. Podmíněná naděje a strach jsou základními činiteli ovlivňování chování tresty a odměnami. Strach je šok, vyvolává bolest a emoční odpověď strachu; podmiňováním se vytváří signál nebezpečí a subjekt může reagovat strachem dříve, než nastane šok. Jestliže signál nebezpečí skončí a šok nenastane, dojde k redukci podmíněného strachu. Naděje je redukcí strachu, signál je signálem bezpečí; subjekt může reagovat redukcí strachu, než dojde k situaci.

Teorie, které jsem zatím uvedl, se zabývají především zvířecím chováním, i když se aplikují i na člověka. V poslední době se zvyšuje snaha vysvětlit na podkladě teorií učení i lidské chování. Jako příklad

¹⁾ Mowrer O. H., *Learning Theory and Behavior*, New York 1960

vedu rozbor komplexního takto vysvětleného lidského chování, jak jej podávají Staats - Staats.¹⁾ Lidské chování závisí na typu posilovačů, člověk se chová podle toho, co je silnějším posilovačem pro jeho chování. Chceme-li porozumět lidskému chování, máme studovat zdroje jeho posilování, podmíněné posilovače a způsob i mechanismy, jimiž bylo naučeno. Některé posilovače jsou společné pro celou sociální skupinu (tím vznikají společné prvky v chování jejích členů). Popisy posilovačů mohou nahradit motivační termíny, které se uvádějí jako vnitřní příčiny jednání.

Autoři oponují názoru, že lidské chování vyžaduje existenci motivačních činitelů. Určité chování je příhodné pro dosažení určitých následků nebo se určité stimuly zdají vykonávat kontrolu chování, které je příhodné pro jejich dosažení. Např. percepce potravy je pro dítě zprvu neutrálním stimulem, pak se ve spojení s potravou stane pozitivním posilovačem, čímž vyvolá celou řadu operací. Obdobně je tomu u dospělého člověka s mnoha sociálními vlivy. Odpovědi se generalizují; velkou úlohu hrají zprostředkované generalizace, jestliže kontrolní stimuly jsou verbální. Obvyklé spojení je toto: osoba něco vysoce hodnotí; tím se posiluje chování, jímž se dosahuje příslušných objektů; vyhodnocený objekt tak kontroluje příslušné chování. Týmž stimulus má dvě funkce: posiluje chování, které následuje, a kontroluje určité chování jako diskriminativní stimulus. Má tedy funkci odměny a zaměřenosti k cíli.

Rozdíly v individuálních systémech posilovačů jsou podloženy rozdíly v učení, ale i různou úrovní deprivace. V naší kultuře je mnoho posilovačů, které jsou u značného počtu lidí deprivovány (souhlas, peníze, pohodlí, sex a jiné), takže různé skupiny lidí mají různé deprivací podmínky. Posilovačem se může stát i vlastní chování individua i jeho slovní vyjádření (Musím se bránit!). Patří sem i slovní posilovače typu Zadarmo ani kuře nehrabe, tj. slova doprovázející určité jednání; při podobných situacích jsou vyvolávána a posilují a kontrolují chování. Vliv slovních posilovačů stoupá komunikací s druhými lidmi.

Celý výklad motivačních teorií učení, zejména při jejich aplikaci na lidské chování, je příliš schematický a jednostranný, vede k mechanis-

¹⁾ Staats A. W. - Staats C. K., *Complex Human Behavior*, New York 1963

tickému výkladu o ovlivňování veškeré motivace systémem posilovačů. Nelze popírat velký přínos teorií učení pro poznání některých mechanismů motivace, nelze je však prohlašovat za univerzální. U většiny lidského, k cíli zaměřeného chování není konečným cílem redukce tenze, ale realizují se různé účely a kognitivní potřeby.

8. *Emoce jako motivy*

a) Emoce a aktivita organismu

Pojem emoce se obvykle užívá pro označení stavů, v nichž je buď minimum, nebo maximum činnosti sympatického nebo parasympatického systému. Předpokládá se, že tyto změny probíhají za velmi intenzivního vzrušení, je-li vysoce dominantní sympatický systém (zatímco v mírném vzrušení je aktivní parasympatický systém a při rovnováze obou systémů dochází k apatii). Jednou ze základních příčin silného emočního vzrušení je intenzivně stimulující vyvolávající typ situace, na niž má individuum nedostatek přiměřených odpovědí. K takové stimulaci může dojít nejen na základě působení intenzivních vnějších podnětů, ale také účinkem tenzí v centrálním nervovém systému.

Emoce je možno rozdělit na 1. fyziologické reakce, hlavně pod kontrolou sympatiku, 2. otevřené reakce, 3. soubory externích stimulů, které produkují tyto reakce, 4. subjektivní doprovodné pocity. Hodnota fyziologických změn ve vývoji člověka je v tom, že usnadňují mocné fyzické jednání tváří v tvář silnému působení a pomáhají mu vyrovnat se s dočasnými nárazy z okolí, dříve než dojde k poškození organismu. Výraz emocí zahrnuje různé změny v těle a v chování, které jsou regulovány komplexním způsobem centrální nervovou soustavou, oběma větvemi autonomního nervstva, endokrinními žlázami a hypothalamem. Lidé se od sebe liší výrazem svých emocí a jejich kontrolou; způsoby projevů emocí a jejich ovládnání jsou silně ovlivněny kulturou a učením.

Emoce obsahují subjektivní a objektivní aspekty. Objektivní stránka zahrnuje změny probíhající v organismu po percepci emoční situace. Subjektivní stránka spočívá v uvědomění situace, která vyvolává emoci, v asociacích představ, v souboru počitků o průběhu tělesných změn

a snad i ve zprávách z emočního centra. Pro tyto subjektivní faktory užíváme i označení pocity, ale pocity jsou všechny subjektivní zkušenosti o našem těle, a tak zahrnují většinu subjektivních aspektů emocí. Všechny emoce obsahují pocity, ale ne všechny pocity jsou součástí emocí (např. bolest je pocit, ale nemusí být nutně emocí). Odlišným pojmem jsou i citové vztahy, které se definují jako komplex postojů zaměřených určitým směrem a spojených s tendencí reagovat nějakou emocí, spojenou s tímto vztahem.

Rozbor a popis emocí je záležitostí obecné psychologie. Nás zajímá vztah emocí k dynamice osobnosti a náhledy na emoce jako na motivační činitele. Některé motivační teorie vycházejí z emocí jako motivů, tj. připisují jim energizující i regulující funkci v chování. Předpokládá se, že emoce: 1. jsou úzce spojeny s aktivací organismu, 2. regulují a řídí chování (vychází se obvykle z názoru, že principem regulace je maximizace pozitivního a minimizace negativního), 3. mají specifickou úlohu v organizování souborů chování: vedou k vytvoření určitých způsobů chování a vyhodnocovacích dispozic, které se stávají relativně trvalými determinanty chování. Na základě motivačního působení emocí se vysvětluje i celkový účín motivace, její intenzita. Podle těchto teorií síla motivu závisí na intenzitě afektivních procesů, které s nimi byly spojeny (termínu afektivní užíváme jako synonyma termínu emoční), na trvání afektivního procesu (emoce), na jeho frekvenci apod.

Dostáváme tedy několik hledisek. Jedním je, že emocím se připisuje především (nebo také pouze) energizující funkce, za jejich hlavní úkol se považuje mobilizace energie. Tyto teorie o energizující úloze emocí označujeme jako teorie aktivační. Podle jiných názorů je emoční kvalita příjemnosti a nepříjemnosti rozhodujícím motivačním kritériem (jde o hedonistické teorie). Konečně v úvahách o emocích jako motivech lze považovat emoce za motivy v plném slova smyslu nebo za nutné doprovody motivů, určující jejich podstatné vlastnosti. Tato hlediska se mohou týkat uvedených teorií (jde o jiný pohled) nebo vést i k závěru, že emoce nelze považovat za motivy. V našem přehledu se zaměříme nejprve na aktivační teorie emocí, pak na teorie hedonistické. Na základě těchto údajů se pak pozastavíme obecně nad vztahem emocí a motivů.

Aktivační teorie emocí považují za hlavní úlohu emocí mobilizovat energii organismu. Odporují názoru, že emoce je třeba definovat jako dezorganizující prvek v organismu; připisují jim schopnost organizovat a posilovat chování. Běžné definice emoce vycházejí totiž z toho, že individuum má emoci tehdy, jestliže je rozrušeno stimulující situací do takové míry, že jeho cerebrální kontrola je oslabena nebo ztracena a zesiluje se působnost subkortikálních struktur a viscerálních změn. Teoretikové aktivačního pojetí emocí považují vzrušení za kontinuum měnící se od spánku po excitované stavy (viz kap. 2).

Podstatu aktivačních teorií emocí lze shrnout¹⁾ do několika hlavních bodů: 1. stimulace má sensorické i emoční účinky, 2. emoční (afektivní) vzrušení orientuje organismus nějak k objektu stimulace (toto hledisko je již přechodem k hedonistickým teoriím), 3. afektivní procesy vedou k vývoji motivu (viz dále), 4. síla získaného motivu koreluje s intenzitou, trváním a novostí dřívějšího afektivního vzrušení, 5. růst motivů je závislý nejen na učení, ale i na afektivním vzrušení, 6. zákon podmiňování platí i pro afektivní procesy, 7. afektivní procesy regulují chování ovlivňováním jeho volby (patří již do hedonistických teorií), 8. v hedonistickém pojetí působí princip maximizace pozitivního a minimizace negativního. Youngovy propozice jsou již přechodem k hedonistickému stanovisku, ale vyjadřují zároveň podstatu aktivačního přístupu k emocím: aktivační teorie emocí považují za hlavní úlohu emocí aktivaci organismu, mobilizaci jeho energie.

O názorech na vztah podkorových systémů mozku ke kortikální aktivitě jsem hovořil již v kapitole o fyziologických teoriích. Nyní shrňme poznatky, které se vztahují k aktivační teorii emocí. Jak jsem uvedl, Lindsley považuje aktivaci za centrální neurální proces, který může být lokalizován v retikulární formaci zahrnující síť mozkového kmene a difúzní kortiko - thalamický projekční systém. Stellar²⁾ vypracoval fyziologickou teorii motivace a emocí, která zdůrazňuje roli hypothalamu (kam Morgan klade sídlo svého centrálního motivačního stavu). Aktivita center v hypothalamu je podle Stellara závislá na řadě činitelů: 1. excitační a inhibiční centra v hypothalamu regulují vrozeně

¹⁾ Young P. T., *Motivation and Emotion*, New York 1961, 198

²⁾ Stellar E., *The Physiology of Motivation*, Psychol. Rev. 61/1054, 5—22

soubory odpovědí ve vysoce motivovaných a emočních stavech, 2. vzrušivost neurálních center v hypothalamu je regulována senzoryckými impulsy z receptorů (sumou senzoryckých impulsů), 3. chemické změny ve vnitřním prostředí působí excitačně nebo inhibičně na hypothalamus, aktivita excitačních center je regulována koncentrací určitých chemikálií v tělesných tkáních, hormony, změnami v osmotickém tlaku a změnami tlaku krve, 4. hypothalamus je funkčně spojen s centry v thalamu a v mozkové kůře, která mají jak excitační, tak inhibiční vliv. Regulace hypothalamických center kortikální aktivitou vysvětluje fakt, že učení může ovlivňovat základní formy chování. Stellarova multifaktorová teorie se vztahuje jak na motivaci, tak na emoce.

Aktivační teorii emocí podává i Duffyová,¹⁾ podle níž chování variuje pouze ve dvou dimenzích: ve směru a v intenzitě. Směr lidského chování může být vyjádřen prostě selektivitou odpovědí, tj. organismus odpovídá na vztah mezi minulou zkušeností a stimuly a mezi přítomným cílem a stimuly. Takové chování vyžaduje diskriminaci, i když ani ta, ani cíl nemusí být vědomé. Intenzita chování záleží na stupni a druhu aktivace. Úroveň aktivace organismu může být definována jako rozsah uvolnění potenciální energie skladované v tkáních organismu, jak se projevuje v aktivitě či odpovědi. Uvolněná energie je výsledkem metabolické aktivity v tkáních. Interakce mezi směrem chování a stupněm aktivace vypadá tak, že extrémně vysoké a extrémně nízké stupně aktivace vedou méně snadno ke konzistentnímu, k cíli zaměřenému chování. Duffyová předpokládá reaktivní povahu lidského organismu; stupeň aktivace se obecně přizpůsobuje požadavkům situace, jak je interpretována individuem v rámci jeho schopnosti odpovídat. Nevysvětluje však vztah poznání a vzrušení, příčinu, proč dochází k té či oné interpretaci, nevysvětluje ani individuální difference ve schopnosti odpovídat. V její teorii je aktivace náhražkou emoce.

V zajímavé teorii Solleyho a Murphyho²⁾ se pořadí obrací. Emoce jsou podle nich aspektem motivace. Motivace řídí percepční vyhledávání, a tak částečně určuje pravděpodobnost percepce (smyslového

¹⁾ Duffy E., *Activation and Behavior*, New York 1962, 52

²⁾ Solley C. M. - Murphy G., *Development of the Perceptual World*, New York 1960

- diskrepance* = nesoulad, rozpor, podstatný rozdíl (např. diskrepance daného a žádoucího stavu)
- diskriminace* = rozlišování
- dispozice* = vybavenost daná člověku bez učení jako značně plastická možnost; termín „predispozice“ se v knize užívá ve smyslu vybavenosti strukturou, zformovanou učním, která ovlivňuje chování
- eferentní* = vedoucí od centra k periférii; eferentní nervová vlákna vedou vzruchy z nervových center k výkonným orgánům, svalům nebo žlázám (efektorům)
- endogenní* = vnitřní, vzniklý uvnitř organismu, vyvolaný vnitřními příčinami
- eliminovat* = vyloučit, vyřadit, nebrat v úvahu, postupně vyřazovat určité vlastnosti
- erogenní* = označení oblastí na těle, v nichž se projevuje pocit sexuální libosti; v psychoanalytické teorii jsou to především ústa, řitní oblast a pohlavní orgány
- excesivní* = výstřední, nemírný, přesahující běžnou míru
- excitace* = podráždění, vzrušení
- facilitace* = usnadnění; *facilitovat* = usnadnit např. průběh nervové reakce
- flexibilita* = pružnost, pohyblivost, schopnost plastického přizpůsobení
- gradient* = přírůstek, obvykle nějaké fyzikální veličiny; u konfliktů roste s přibližováním se cíli odpor rychleji než přitažlivost
- humorální* = tekutinový; konkrétně se vztahuje na působení tělových šťáv, např. vylučovaných žlázami s vnitřní sekrecí
- hypotetická konstrukce (hypotetický konstrukt)* = předpokládá se existence určitých dějů nebo jevů, pomocí nichž se něco vysvětluje; např. se předpokládá existence motivů regulujících a energizujících chování (pro tento předpoklad mluví mnoho faktů, ale nelze ho zatím plně vědecky prokázat)
- identifikace* = ztotožňování se; dítě se identifikuje s matkou — přejímá roli a chování matky, její představy, hodnoty, kritéria
- indukce* = vzájemný vztah podráždění a útlumu v centrální nervové soustavě; při kladné indukci vyvolává útlum v určitých nervových partiích vzruch v jiných partiích, při záporné indukci je tomu opačně; indukce je i časová (v téže partii se střídá vzruch a útlum)
- inertní* = nečinný; organismus se považuje za inertní, musí-li být do aktivity uváděn vnějšími silami
- infantilní* = dětinský ve smyslu jistého ustrnutí vývoje osobnosti nebo některé vlastnosti na nižší úrovni
- inherentní* = v něčem neoddělitelně obsažený; uvnitř něčeho; něco je inherentní organismu, je-li to jeho neodlučitelnou vlastností
- inhibice* = omezování, znesnadňování, utlumování; činnost některých mozkových struktur nebo jejich částí inhibuje (omezuje, brzdí, tlumí) některé nervové procesy nebo činnost některých efektorů
- instrumentální* = sloužící jako prostředek, nástroj; instrumentální chování nebo odpovědi jsou ve službách dosahování cíle, např. uspokojení nějaké potřeby

integrační = scelující, sjednocující; v osobnosti jsou procesy, stavy a vlastnosti přispívající k její integraci jako celku, jiné tuto integraci narušují (např. silné emoce jsou desintegrující)

intence = záměr, úmysl, zaměření na něco

interference = střetávání; interferovat = střetat se ve smyslu vzájemného ovlivňování, ale i křížení, vzájemného rušení

interiorizace = zvnitřňování, přejímání něčeho do sebe, takže se to stává součástí naší psychiky; interiorizujeme společenské normy, které se tak stávají našimi individuálními normami

interpretace = výklad, tlumočení; různí jedinci mohou různě interpretovat týž jev v závislosti na svých zkušenostech

intervenující = zprostředkující; intervenující proměnná = vnitřní činitel, který zprostředkovává mezi dvěma proměnnými; např. drive se považuje za intervenující proměnnou, protože zprostředkovává mezi podnětem a reakcí (ovlivňuje vztah vstupu a výstupu)

introjekce = vnášení do sebe vcítěním, citové přenášení

iradiace = proces v nervové soustavě, šíření podráždění do okolí

kanalizace = speciální termín v některých motivačních teoriích, znamenající vypracování určitých způsobů, jimiž se projevují a uspokojují potřeby

katexe = termín klasické psychoanalýzy; všechny pudové projevy usilují se prosadit, mají náboj psychické energie; ten je tak mocný, že nemůže-li se pudový tlak prosadit přímo, přenáší se na jiné oblasti (např. neuspokojený pohlavní pud se může projevit jako intelektuální, náboženský, umělecký či jiný zájem)

kognitivní = poznávací; kognitivní stránka postoje zahrnuje názory a mínění o objektu; kognitivní teorie motivace zdůrazňují úlohu poznávacích procesů v motivaci lidského chování

kóma = hluboké bezvědomí, nejnižší bod aktivačního kontinua

komunikace = sdělování, přenášení informací

konativní = snahový, týkající se jednání; konativní stránka postoje se projevuje tlakem k určitému chování nebo jednání za daných podmínek

konformní = shodný, souhlasný, odpovídající; jedinec je konformní se skupinovými normami, jestliže vnímá, myslí, cítí a jedná v souladu s nimi

konzistentní = stálý, setrvalý, neměnný; konzistence = soudržnost, stupeň pevnosti či odolnosti vůči změně nebo oddělení částí

konstituce = celek dědičných a získaných faktorů určujících současný fyzický stav jednotlivce a jeho budoucí vývoj

konzumační chování = přímo uspokojující určitou potřebu, následuje po apetitivním chování; např. jedení

kontinuum = spojitost, souvislost, nepřetržitost; aktivační kontinuum = plynulý přechod od nejmenší možné po nejvyšší možnou aktivitu v lidském organismu

korelace = vzájemná nepřičinná souvislost dvou nebo více činitelů; dosáhne-li určité hodnoty, stává se statisticky významnou závislostí

kortikální = vztahující se k pochodům v mozkové kůře, kortexu

- laterální* = boční, postranní
- lob, lobus* = lalok, viditelně ohraničený okrsek v centrálním nervovém systému;
frontální lob = čelní lalok mozkový
- molární* = celostní; molární teorie motivace se snaží objasnit chování celého individua jako jednotky
- molekulární* = vycházející z jednotlivých činitelů; molekulární teorie motivace zdůrazňují jednotlivé faktory, analyzují chování na elementy, které se snaží vysvětlit
- narcismus* = přehnaný pozitivní citový vztah k sobě samému; v rigorózním pojetí láska k vlastnímu tělu, v mírnějším pojetí marnivost a výrazný egoismus, sebeláska
- orální* = vztahující se k oblasti úst; v psychoanalýze je orální oblast jednou z erogenních oblastí těla
- parasympatikus* = systém vegetativního nervstva; je aktivní, když jsme v klidu, odpočíváme, uchováváme energii
- patogenní* = chorobný
- percepce* = vnímání
- postafferentní* = po přenosu informace aferentními nervy do centra; předafferentní = před přenosem informace z centra k výkonným orgánům
- potencionální* = možný; nepůsobící, ale působení schopný; může se projevit za určitých podmínek
- prepotence* = převaha; v hierarchických modelech je uspořádanost motivů podle prepotence — níže umístěné motivy mají převahu, pokud nejsou uspokojeny
- preverbální* = vzniklý před ovládnutím řeči
- proměnná* = činitel, s nímž pracuje experimentátor v pokusu a který může nabývat různých hodnot (na rozdíl od konstanty); nezávislou proměnnou může experimentátor manipulovat, závislou proměnnou ne
- redukce* = snížení, zmenšení na normální stav; redukce potřeby, drivu, tenze apod.
= odstranění vzniklého napětí, obnovení stavu rovnováhy
- reflektivní* = myšlenkový, podložený myšlenkovými pochody
- rezistentní* = odolný vůči nějakému vlivu nebo tlaku
- rigidní* = tuhý, nepoddajný, špatně se přizpůsobující
- sekvence* = pořadí, určitá časová uspořádanost
- selektivita* = výběrovost; na podkladě svých zkušeností a svého motivačního systému přijímáme a vyhodnocujeme selektivně skutečnost
- senzitivní* = zvýšeně citlivý, vnímavý; senzitivace = vytváření zvýšené citlivosti na podněty jistého druhu
- senzorický* = smyslový; senzorická stimulace = působení podnětů přijímaných smyslovými orgány
- somatický* = tělesný, týkající se těla
- status* = postavení jedince v určité sociální skupině, jeho pozice ve společnosti
- struktura* = vnitřní uspořádání složitého celku; osobnost je strukturou s mnoha substrukturami spojenými podle jistého řádu v celek

- subkortikální* = podkorový, týkající se nižších oblastí mozku
- submisivní* = podrobující se, poddajný, nechávající se ovládat
- sympatikus* = systém vegetativního nervstva připravující organismus k akci; působí v opačném smyslu než parasympatikus
- symptom* = příznak, znak (např. nějaké poruchy, choroby, stavu apod.)
- syndrom* = současný výskyt několika symptomů typických pro určitý stav, poruchu nebo chorobu
- synchronizace* = průběh více procesů v časovém souladu; v elektrofyziologii současný průběh akčních potenciálů více elementů; opakem je desynchronizace
- teleologický* = účelový; teleologické pojetí instinktů chápe instinkty jako nástroje účelového chování
- tenze* = napětí, tlak
- valence* = hodnota objektu, jeho přitažlivost (pozitivní valence) nebo odpudivost (negativní valence) vzhledem k motivační struktuře jedince
- vazomuskulární* = cévně-svalový; vazo = cévní, muskulární = svalový
- vektor* = fyzikální veličina, kterou lze znázornit úsečkou a která je určena velikostí a směrem
- ventromediální* = anatomické označení části hypothalamu; je to část předostřední (venter = břicho, mediální = střední)
- viscerální* = vnitřnostní, útrobní

MOTIVATION OF HUMAN BEHAVIOUR

Summary

From very inception of psychology there are the problems of the motivation of human behaviour in the centre of its attention. The psychologists search for clearing up by what a thing the behaviour is caused or why its change takes place, by what a way it tries to reach a object, why in this one as well as in the other individual there are these behaviour motives and other ones, which dominate. In spite of an unendless number of papers dealing with the motivation, there are not agreeing opinions concerning the concept and extent of terms "motivation" and "motive". This part of psychology pertains to those parts of its, which are only systematized and ordered.

Such situation in the field of the motivation of human behaviour asks urgently for an work, which should lead a reader through the theoretical frequently crossing and overthrowing points of view, should seclude a permanent contribution from ungrounded and unverified assertions and should sketch the direction and prospects of the further investigation. This book tries to realize this advice. As to content it is divided into three parts. In the first chapter the terms "motivation" and "motive" are analyzed and at their extraordinary complexity is pointed out. In the second part, the longest one, in 15 chapters a survey of the basic groups of motives is given emphasized by the single theoretical conceptions. In classification of motivation groups with biological motivation factors is begun; about them is spoken in the chapters on physiological bases of motivation, on instincts, on the biological needs and on homeostasis. The next passage contains the motivation theories grouped all around the learning as the basic conception. Firstly the term "drive" is analyzed and the question of the acquired or secondary motives. In the special chapter the opinions are discussed of operation of emotions as motives. Many motivation theories start from an individual as a central motivation factor; with this view deal the chapters on specially human motives, on selfactualization and kindred conceptions and finally on the goals and their motivation effects. From the emphasis of social nature of psychic phenomena start the motivation theories about operation of socially conditioned motives, about attitudes and other acquired predispositions of behaviour. The final chapters of the other part are concentrated on motivation groups to which a special attention is payed in the last time: on the questions of mutual influence of the cognition- and motivation factors, on the motivation operation of frustration and conflicts and finally on the problems of

human self as a motivation factor. The third, closing part of this book chooses some basic themes as application of results of investigation in motivation. Besides to the survey of the evolution of motivation of human behaviour in the ontogenesis the basic mission of motivation in the pedagogic process and in the work activity is followed.

Our book starts from the analysis and estimation of the basic works of the world literature on motivation, first of all from the period of the last 25 years. The single opinions and theories are confronted and all having a permanent value is summarized. No motivation theory succeeded up this time in complete explication of the motivation of human behaviour, but the single theoretical approaches brought valuable, many times by experiments verified results. It seems we have up this time few knowledges and first of all few synthetic works to be able to formulate an uniform theory of motivation of human behaviour, which would be complete, pluralizing and integrative at the same time. It is'nt posible to presuppose the simplicity of human behaviour; it is as complex as complex is the operation of those influences causing, regulating and controlling human behaviour.

This book leads the reader to well arranged and systematic orientation in the general questions, it shows different solutions of the basic motivation problems and emphasizes that, what forms the presuppositions to the elaboration of an uniform explication of motivation of human behaviour. Even if that time seems to be far because of confusedness of fundamental questions, a sufficient starting space is already built, according the autor's documentation. It is more pleasant therefore that the meaning of motivation as well in the scientific psychology as in the most different fields of human activity is evident.

МОТИВАЦИЯ ПОВЕДЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА

Резюме

С самого начала психологии проблемы мотивации поведения человека стоят в центре ее внимания. Психологи стремятся объяснить, чем вызывается поведение человека, почему оно изменяется, как направляется на достижение именно той или другой цели, почему у того или другого индивидуума проявляются именно те или другие побуждения поведения. Хотя много авторов (их количество почти неисчислимо) занималось и занимается проблемами мотивации, нет одинаковых взглядов, что касается содержания и объема понятия «мотивация» и «мотив». Вся эта область психологии принадлежит к тем, в которые только вносят систему и правила.

В силу такой же обстановки в области мотивации поведения человека нужно произведение, которое показало бы читателю не раз противоречивые теоретические точки зрения, позволило ему ознакомиться с современной трактовкой проблем, отграничив прочный вклад от неподкрепленных и непроверенных утверждений и, в заключение, нарисовало бы направления и перспективы последующего исследования. Наша книга стремится к выполнению этого замысла. Содержание книги распадается в три части: В первой части анализируется понятие «мотивация» и «мотив» и указывается на его экстраординарную сложность. Вторая, самая длинная часть, состоящая из пятнадцати глав, приносит обзор основных областей мотивов в соответствии с отдельными теоретическими пониманиями. В классификации областей мотивов на первом месте стоят биологические мотивационные деятели; о них автор говорит в главах о физиологических основах мотивации, об инстинктах, о биологических потребностях и гомеостазе. В последующей части анализируются теории мотивации, сгруппированные вокруг «учения» как основного понятия. Разъясняется прежде всего понятие «drive» и проблема вторичных (секундарных) мотивов. Специальная глава знакомит читателя с разными мнениями, что касается функционирования эмоций как мотивов. Многие теории мотивации выходят из индивидуума как центрального деятеля мотивации поведения человека. Об этом говорится в главах, посвященных специальным мотивам человека, самоактуализации (актуализации самого себя) и подобным близким понятиям и, наконец, целям и их мотивационным воздействиям.

Из акцентирования социального характера психики исходят мотивационные теории влияния социально обусловленных мотивов, отношений и других

приобретаемых predisпозиций поведения. Заключительные главы второй части сосредоточиваются на тех областях мотивации, которым в последнее время уделяется повышенное внимание; это вопросы взаимного влияния когнитивных деятелей и деятелей мотивации, мотивационное действие фрустрации и конфликтов и, наконец, проблематика человеческого «я» как деятеля мотивации. Третья, заключительная часть книги выбирает некоторые основные темы как аппликацию результатов исследования о мотивации. Кроме обзора развития мотивации поведения человека в онтогенезе рассматривается основная задача мотивации в педагогическом процессе и в трудовой деятельности.

Книга исходит из анализа и оценки основных произведений мировой литературы о мотивации, особенно за период последних 25 лет. Отдельные взгляды и теории сопоставляются и автор резюмирует все, что имеет постоянную ценность. Ни одна мотивационная теория до сих пор полностью не выяснила всей мотивации поведения человека, но отдельные теоретические достижения принесли ценные частичные результаты, часто проверенные экспериментальным путем. Кажется, что сейчас у нас мало знаний и прежде всего мало синтетических произведений, которые способствовали бы формированию унитарной теории мотивации поведения человека, которая была бы комплексной, сложной и интегративной. Нельзя предполагать несложность поведения человека, оно так же сложно, как сложно и влияние тех деятелей, которые поведение возбуждают, контролируют и которые им управляют.

Предлагаемая книга наглядно и систематически ориентирует читателя во всей проблематике, указывает на разные решения и выдвигает то, что создает предпосылки для выработки единой теории мотивации поведения человека. Время, когда это осуществится, еще далеко, так как главные вопросы ее еще не выяснены, но уже создано, как автор доказывает, достаточно широкое вступительное пространство, что можно встретить с удовольствием, так как значение мотивации поведения человека в научной психологии и в самых разных областях человеческой деятельности очевидно.

Jmenný rejstřík

- Abelson R. P. 203, 204, 332
Allport G. W. 95, 139, 151, 254, 324
Anaňjev B. G. 132, 324
Anastasi A. 315, 324
Anderson J. E. 262, 265, 328, 332, 334
Angyal A. 155, 324
Anochin P. K. 38, 324
Appley M. H. 65, 152, 228, 325
Arnold M. B. 122, 123, 324
Arnold W. 51, 52, 324
Aronson E. 251, 324
Ashby W. R. 77, 324
Atkinson J. W. 137, 272, 324, 334
- Backman C. W. 196, 332
Baller W. R. 214, 279, 324
Bandura A. 197, 324
Bass B. M. 309, 324
Berkowitz L. 244, 262, 324, 333
Berlyne D. E. 134, 135, 324
Bernard C. 69
Bertalanffy L. 77, 324
Bindra D. 15, 54, 87, 324, 327
Birney R. C. 56, 179, 224, 326, 331, 333
Blair G. M. 288, 325
Blum M. L. 311, 325
Bokorová V. 183, 325
Bonner H. 193, 325
Borgata E. F. 261, 325, 332
Bowlby J. 48, 325
Božovič L. I. 162, 276, 288, 325
Bracken H. 36, 49, 325, 329
Brand H. 178, 325, 331
Brehm J. W. 203, 204, 225, 325, 332
Brichcín M. 169, 325
Brim G. O. 262, 265, 328, 332, 334
Brown J. S. 14, 97, 98, 100, 132, 236, 325
Brown R. 46, 325, 327
Bruner J. S. 214, 294, 325
Břicháček V. 78, 325
- Bulák J. 179, 325
Bühler Ch. 143, 325
- Cabot H. 186, 207, 325, 328
Campbell D. T. 195, 325
Cannon W. B. 69
Cantril H. 256, 333
Cartwright D. 187, 188, 325
Cattell R. B. 49, 325
Clark P. B. 312, 325
Cofer C. N. 65, 152, 228, 325
Cohen A. R. 225, 325
Cohen Y. A. 248, 325
Coleman J. C. 129, 150, 151, 209, 325
Combs A. W. 142, 151, 158, 255, 325
Coopersmith S. 251, 266, 325
Costello C. G. 297, 326
Costello T. W. 148, 326
Covile W. J. 148, 326
Crandall V. J. 137, 326
Curtis J. H. 180, 257, 326
- Čáp J. 231, 326
Čchartišvilli Š. N. 58, 326
Čudnovskij V. E. 164, 326
- David H. P. 36, 49, 325, 329
Davis J. 307, 317, 326
DeMartino M. F. 100, 172, 249, 327, 329, 330, 333
Dobrynin N. F. 34, 184, 326
Dollard J. 89, 238, 265, 326, 330
Doob L. W. 238, 326
Duffy E. 113, 326
Dytrych Z. 231, 326
- Engels B. 183, 302, 326, 330
English A. C. 18, 326
English H. B. 18, 326
Eysenck H. J. 297, 326
- Farber I. E. 97, 100, 132, 325,

- Feibleman J. K. 56, 129, 326
 Festinger L. 179, 222, 223, 224, 225, 326
 Fiske D. E. 117, 326
 Fleming L. M. 272, 326
 Foss B. M. 135, 326
 Freeman G. L. 73, 326
 Freud S. 23, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 83, 114, 232, 242, 326
 Fromm E. 143, 209, 326

 Galanter E. 46, 218, 325, 327, 330
 Garrison K. C. 280, 326
 Gasser Ch. 310, 326
 Gilmer B. H. 313, 317, 326, 328
 Goldstein K. 154, 155, 326
 Goodman C. C. 214, 325
 Gordon O. J. 317, 326
 Gorjačeva A. I. 132, 326
 Graumann C. F. 79, 327
 Greenwood W. T. 312, 325, 327
 Gromov M. D. 57, 184, 328
 Guion R. M. 317, 327

 Hall C. S. 157, 327
 Harlow H. F. 29, 135, 176, 327, 329
 Harvey O. J. 216, 327
 Heath R. G. 32, 327
 Hebb D. O. 36, 37, 327
 Hebron M. E. 280, 327
 Heckhausen H. 198, 226, 295, 327, 330
 Heider F. 187, 327
 Heine P. J. 193, 327
 Heine R. W. 87, 158, 193, 327, 333, 334
 Helson H. 75, 76, 116, 221, 327
 Hertzman M. 214, 334
 Herzberg F. 303, 304, 310, 311, 327
 Hess E. H. 35, 46, 325, 327
 Hiebsch H. 264, 327
 Hinde R. A. 54, 327
 Hlavsa J. 134, 327
 Hoch P. H. 101, 327, 331
 Hokanson J. E. 25, 327
 Holas E. 118, 119, 327
 Holt R. R. 236, 240, 328
 Homola M. 247, 277, 327
 Hoppe F. 173, 327
 Horney K. 242, 243, 327
 Horrocks J. E. 277, 329
 Hovland C. L. 203, 204, 332
 Hraše L. 38, 327
 Hull C. L. 65, 81, 84, 85, 86, 89, 90, 91, 92, 104, 327

 Hunt D. E. 216, 327
 Hunt J. McV. 239, 327

 Chein J. 249, 327
 Child I. L. 239, 328

 Ignat'jev E. I. 57, 184, 328
 Inhelder B. 273, 331
 Izard C. E. 124, 328, 334

 Jadov V. A. 303, 305, 309, 328, 334
 Jakobson P. M. 21, 164, 290, 310, 328
 James W. 123
 Janis I. L. 236, 240, 328
 Jelínková M. 58, 328
 Jennings I. R. 124, 328
 Jersild A. T. 274, 300, 328
 Jones H. E. 262, 265, 328, 332, 334
 Jones M. C. 279, 331
 Jones R. S. 288, 325
 Jurovský A. 177, 328

 Kagan J. 236, 240, 328
 Kahl J. A. 186, 207, 325, 328
 Karn H. W. 317, 326, 328
 Karsten A. 100, 328
 Katkowsky W. 137, 326
 Katz D. 203, 273, 328, 331
 Katz R. 273, 328, 331
 Kelley H. H. 187, 334
 Kemmler L. 295, 330
 Klein G. S. 77, 155, 217, 234, 324, 328, 330
 Kluckhohn F. R. 207, 328
 Koch S. 36, 66, 75, 90, 106, 159, 195, 203, 325, 327, 328, 330, 332, 334
 Kolaříková L. 52, 328
 Kolaříková O. 21, 328
 Kotásková Z. 171, 328
 Kovalev A. G. 67, 68, 141, 328
 Kratina F. 51, 328
 Krech D. 77, 155, 234, 324, 328, 330
 Kuzmin E. S. 57, 328

 Lagygina-Kotsova N. N. 52, 329
 Lambert W. W. 261, 325, 332
 Lawson R. 232, 329
 Leeper R. W. 122, 329
 Leont'jev A. N. 185, 288, 329
 Lersch P. 49, 51, 329, 334
 Leuba C. J. 62, 329
 Levitov N. D. 31, 67, 164, 329
 Lewin K. 73, 74, 75, 172, 173, 177, 234, 256, 304, 329

- Lewis H. B. 214, 334
 Lindsley D. B. 29, 35, 36, 112, 329
 Lindzey G. 157, 217, 327, 329
 Linhart J. 37, 134, 218, 329
 Linhartová V. 134, 329
 Linton R. 181, 329
 Livsey W. J. 124, 328
 Ljublinskaja A. A. 290, 329
 Lorenz K. 46, 48, 329
 Lott A. J. 298, 329
 Lott B. E. 298, 329
 Lucas C. M. 277, 329
 Lukin N. S. 57, 184, 328
 Lundin R. W. 232, 329
 Lurija A. 37, 38, 329
 Luthe W. 36, 329
 Lückert H. R. 156, 180, 329

 Maddi S. R. 117, 326
 Madsen K. B. 19, 177, 329
 Magoun H. W. 29, 35, 329
 Mahl G. F. 236, 240, 328
 Machover K. 214, 334
 Maier N. R. F. 240, 330
 Malmo R. B. 24, 330
 Mandler G. 46, 325, 327
 Mannison D. S. 15, 330
 Marx K. 131, 182, 183, 301, 302, 326, 330
 Marx M. H. 32, 53, 232, 289, 293, 329, 330
 Maslow A. H. 141, 142, 149, 152, 153, 182, 209, 237, 304, 326, 330
 Mathey F. J. 51
 Matoušek O. 313, 330
 Mausner B. 304, 327
 Mayerová M. 305, 318, 330
 McCary J. L. 116, 330
 McClelland D. C. 116, 117, 123, 138, 181, 222, 330
 McDonald F. J. 197, 324
 McDougall W. 43, 44, 46, 49, 50, 53, 54, 330
 McGuire W. J. 203, 204, 332
 McLeod R. B. 157, 330
 Meili R. 100, 328, 330
 Meissner P. B. 214, 334
 Menert E. 70, 330
 Merlin V. S. 30, 330
 Meyer W. 295, 330
 Miller G. A. 218, 330
 Miller N. E. 89, 90, 100, 234, 236, 238, 265, 326, 330
 Mills J. 251, 324

 Mittelman B. 149, 237, 330
 Mjasišev V. N. 57, 58, 67, 131, 132, 162, 184, 249, 330
 Morávek M. 70, 330
 Morgan C. T. 33, 36, 65, 112, 330
 Morozov M. F. 292, 331
 Morris C. 207, 331
 Mouly G. J. 287, 331
 Moustakas C. E. 283, 331
 Mowrer O. H. 101, 107, 238, 326, 331
 Mullahy P. 178, 331
 Murphy G. 95, 113, 140, 154, 178, 331, 333
 Murray E. J. 121, 331
 Murray H. A. 56, 66, 94, 177, 179, 331
 Mussen P. H. 279, 331

 Natadze R. G. 219, 331
 Naylor J. C. 311, 325
 Newcomb T. M. 187, 331
 Norakidze V. G. 220, 331
 Nuttin J. 142, 249, 331

 Obuchowski K. 17, 56, 60, 331
 Olds J. 33, 129, 331
 Osgood C. E. 204, 331

 Papica J. 230, 331
 Pavlov I. P. 34, 38, 56, 67, 87, 95, 103, 129, 235, 331
 Pepitone A. 179, 331
 Petruzzo L. 157, 330, 333
 Piaget J. 273, 291, 331
 Porter L. W. 304, 331
 Preston A. 137, 326
 Pribram K. H. 121, 218, 330, 331

 Rank T. 282, 332
 Ratcliffe T. 268, 332
 Remplein H. 53, 332
 Rethlingshafer D. 18, 332
 Rogers C. R. 159, 208, 332
 Rohracher H. 100, 198, 328, 330, 332
 Rosenberg M. J. 203, 204, 332
 Rosenfeld G. 290, 332
 Rosenzweig S. 239, 332
 Rothacker E. 50, 51, 332
 Rothschild F. S. 256, 332
 Rourke Z. L. 148, 326
 Rousseau J. J. 157
 Rožin V. P. 305, 334
 Rubinštejn S. L. 41, 57, 67, 161, 162, 268, 332

- Růžička J. 313, 330
 Říčan P. 250, 332
- Samsonov P. M. 177, 332
 Sander F. 329, 334
 Sarnoff I. 254, 332
 Sawrey J. M. 59, 148, 332
 Scott W. A. 261, 332
 Scott W. E. 304, 332
 Sears R. R. 136, 238, 261, 262, 265, 326, 328, 332, 334
 Secord P. F. 196, 332
 Sečenov I. M. 56
 Selye E. 233, 333
 Senn M. J. E. 262, 265, 328, 332, 334,
 Severin F. T. 143, 333
 Severová M. 26, 333
 Sherif M. 190, 256, 333
 Shlien J. M. 158, 333
 Schachter S. S. 127, 244, 270, 333,
 Scharman T. 264, 333
 Schiefele H. 289, 333
 Schroeder H. M. 216, 327
 Simon H. A. 122, 333
 Simpson R. H. 288, 325
 Skinner B. F. 95, 103, 105, 333
 Smith H. C. 266, 333
 Snygg D. 142, 151, 158, 255, 325
 Solley C. M. 113, 333
 Solomon R. L. 297, 333
 Spence J. T. 87, 333
 Staats A. W. 108, 333
 Staats C. K. 108, 333
 Stacey C. L. 100, 172, 249, 327, 329, 330, 333
 Stagner R. 71, 72, 333
 Stellar E. 37, 66, 112, 113, 333
 Stewart J. 54, 324, 327
 Stollberg R. 303, 316, 333
 Stotland E. 203, 328
 Sullivan H. S. 243, 333
 Symonds P. C. 333
 Synderman B. 304, 327
 Syřištová E. 149, 333
- Tagiuri R. 157, 330, 333
 Tannenbaum P. H. 204, 331
 Tardy V. 20, 75, 333
- Taylor D. W. 218, 333
 Teevan R. C. 56, 179, 224, 326, 331, 333
 Telford C. W. 59, 148, 332
 Thibaut J. W. 187, 334
 Thomae H. 16, 48, 51, 79, 163, 173, 181, 258, 329, 334
 Thomas W. J. 130
 Thorndike E. L. 103
 Tinbergen N. 46, 47, 48, 334
 Tolman E. C. 66, 106, 334
 Tombaugh T. N. 32, 53, 289, 293, 334
 Tomkins S. S. 124, 328, 334
- Uznadze D. N. 219
- Viaud G. 41, 334
 Vorweg M. 226, 334
 Vroom V. H. 304, 311, 315, 316, 334
- Walters R. H. 324
 Wapner S. 214, 334
 Waterhouse I. K. 239, 328
 Wehmer G. M. 124, 328
 Wellek A. 51
 Wenkart A. 256, 334
 Wepman J. M. 87, 158, 193, 327, 333, 334
 Whiting J. W. M. 262, 265, 328, 332, 334
 Wilson J. Q. 312, 325
 Winterbottom M. P. 272, 334
 Witkin H. A. 214, 334
 Woodworth R. S. 58, 79, 80, 88, 89, 334
 Woolsey C. N. 29, 327, 329
 Wurzbacher G. 264, 333, 334
 Wylie R. C. 253, 334
- Yinger J. M. 193, 334
 Young P. T. 18, 112, 114, 115, 121, 198, 215, 334
- Zander A. 187, 188, 325
 Zeigarnik B. 175, 334
 Zdravomyslov A. G. 305, 309, 334
 Znaniecki F. 130
 Zubin J. 101, 327, 331

Věcný rejstřík

- Adaptační úroveň 75—76, 116—117, 221—222
- Afiliace, potřeba 135—136
- Akceptor činnosti 38
- Aktivační teorie motivace 112—114 (viz Teorie motivace)
- Aktivita lidského organismu
- a asociace 34
 - aktivační kontinuum 24, 27, 112
 - cykličnost 25
 - determinace 25—27
 - energie 23—24
 - kortikální 28
 - úroveň aktivity 24, 26—27, 113, 117—118
- Amygdala 33
- Anticipace 164—165
- Aspirace, úroveň 172—175
- v teoriích motivace 161—175 (viz Teorie motivace)
- Buněčné soubory 36—37
- Cíle
- dosahování 166, 168—169, 170
 - hodnota cíle 167
 - motivační účinnost 118—119, 165—166, 167—169
 - úroveň aspirace 172—175
 - volba cíle 169—172 (viz Volba cílů)
 - zaměřenost chování 161—165 (viz Zaměřenost chování)
- Cíle v teoriích motivace 161—175 (viz Teorie motivace)
- Centrální motivační stav 33—34, 36, 65, 112
- Disonance 222—227 (viz Kognitivní struktury)
- Drive
- drive-stimulus 55, 89, 91—92
 - energizující funkce 79—81, 88, 91—92, 105—106
 - generalizace drivu 90
 - motivační mechanismus 58—59, 80—84, 88, 91—92
 - motivační proměnná jako drive 80—81, 106
 - obecný a specifický 82—84
 - pojem drivu 58—59, 79—80, 88, 89, 91—92
 - posilování 91, 104—105, 106, 108
 - potřeba a drive 58—59, 84—85
 - redukce drivu 81, 83, 104—105
 - sekundární drivy 83—84, 89, 107
- Drive v teoriích motivace 88—93 (viz Teorie motivace)
- Ekonomická motivace pracovní činnosti 303, 305, 310—311 (viz Pracovní činnost)
- Emoce
- aktivační teorie 112—114
 - aktivita a emoce 43, 111—112, 115
 - emoce a motivy 111, 115—116, 117—118, 119, 125
 - hedonistické teorie 114—119
 - kognitivní aspekty 123—124
- Energie
- uvolňování 23—24
 - transformace 23, 73
- Energizující funkce motivace
- pojetí 16—17
 - fyziologický podklad 27—31
- Erg 49
- Ethologie 46—48
- Frustrace
- agrese a frustrace 238—239
 - frustrační tolerance 230—231
 - motivační účinnost 236—237, 239—241
 - náročné životní situace 231

- pojem 228
- překážky 230
- teorie 232
- učení získaných motivů 99—101, 268
- vliv na chování 237—240
- vyrovnání se s frustrací 244—245
- zdroje 228—230
- Funkční autonomie motivů 138—139
- Fyziologické potřeby
 - lokalizace 65—68
 - motivační působení 63—64, 66—68, 96, 127
 - organická základna 64—65
 - pojem 61—62, 64
 - rozdíl mezi člověkem a zvířaty 63, 269—270
 - výčet 62
 - znaky 62
- Fyziologické teorie motivace 35—39 (viz Teorie motivace)
- Fyziologické základy motivace
 - aktivita 23—27
 - funkční stav kůry 30—31
 - fyziologický podklad energizující funkce 27—31
 - fyziologický podklad regulující funkce 31—34
 - metody studia 28
- Hedonistické teorie motivace 114—119 (viz Teorie motivace)
- Hierarchie motivů
 - pojem 140—141
 - teorie 141—142
- Hodnota
 - definice a znaky 206—208
 - hodnotové systémy 206, 208—210
 - individuální 206, 208
 - skupinové 190—191, 206—207
 - ve volbě alternativ 172
 - základní pojetí 208—209
- Homeostáza
 - kybernetické hledisko 76—78
 - model motivační účinnosti 69—70
 - osobnost a homeostáza 71—73
 - pojem 69—70
 - potřeby a homeostáza 70, 72
 - rozšíření na psychiku 71—73, 202, 221
- Homeostatické teorie motivace 73—78 (viz Teorie motivace)
- Hypothalamus
 - funkce 25, 27—28, 32, 33, 37
- v teoriích motivace 35—37, 112, 121
- Chování, pojem 10—11
- Ideály 210
- Incentivy
 - drive a incentivy 86
 - incentivní motivace 86—87, 88
 - pojem 86
 - v pedagogickém procesu 293—295, 296—299
 - v pracovní činnosti
 - cíle 312
 - efektivita 308
 - incentivní systémy 311—312
 - klasifikace 308—309
 - pojem 308—309
 - pořadí 309—311
- Inkongruence 202, 205—206, 221—222
- Instinkty
 - aplikace na lidské chování 40—41, 42—43, 52—53, 54, 177, 269—270
 - ethologické pojetí 46—48
 - klasifikace 42, 44, 45—46
 - obecně, znaky 40—42, 44, 45
 - pud a instinkt 45, 51—52
- Instinktivistické teorie motivace 42—54 (viz Teorie motivace)
- Internalizace potřeb 180
- Interpersonální vztahy, teorie 186—188
- Já a motivace
 - aspekty já 249—253
 - sebedůvěra, pocit ceny 252
 - sebeobraz 250, 260—261
 - sebevyhodnocování 250—252, 261—262
 - ideální já 261
 - motivační působení já 253—254, 257—262
 - osobnost a já 259—261, 261—262
 - různá pojetí 258—259
 - pojem já 246—247, 253, 254—255, 255—256—257
 - síla já 261
 - teorie já 253—257
 - utváření já 270—271
 - vztah já a těla 248—249
 - základní pojetí já 247—248, 253—257

- Já v teoriích motivace 253—257
(viz Teorie motivace)
- Kanalizace 154
- Kognitivní struktury
- inkongruita a disonance 202, 205—206, 221—222
 - základní teorie 202—205, 222—227
 - kognitivní kontrola 217
 - kognitivní struktury, motivační působení 216—220
 - konceptualizace 216—217
 - mentální připravenost 215, 216—217
 - plán 217—219
 - ustanovka 219—220
 - vztahový rámec 215—216
- Kognitivní teorie motivace 216—220
(viz Teorie motivace)
- Konflikt
- experimenty 235—236
 - pojem 234
 - typy 234—236
 - vliv na chování 237—238
(viz Frustrace)
- Kůra mozková
- aktivita 25, 27, 28, 29, 30, 35, 36, 37—38
 - funkční stav 30—31
- Limbický systém, struktura a funkce 30, 32—33
- Morálka, pracovní 316—319
(viz Pracovní činnost)
- Motiv
- definice 13
 - klasifikace 18
 - motivační proměnná 13—14
 - motivační systém osobnosti 20—21
 - pojem 12—13
 - vědomý a nevědomý 14—15
- Motivace
- dynamika osobnosti a motivace 20
 - energizující a regulující funkce 16—17
 - komplexnost 12
 - osobnost a motivace 20—22
 - pojem 11—12
 - problematika 10—11
 - teorie
 - klasifikace 18—19
 - jednotlivé teorie motivace
(viz Teorie motivace)
 - úkoly studia 21—22
 - užší a širší pojetí 16—17
 - základní hlediska 15—16
- Motivování
- žáků 287—290
(viz Pedagogický proces)
 - pracovníků 307
(viz Pracovní činnost)
- Náročné životní situace 231—232
- Neurohumorální osa 36
- Normálnost, kritéria 148—150
- Normy skupinové 189—190
- Obranné mechanismy 245
- Odměna 32, 81, 82, 102, 104, 296—298
- Pedagogický proces
- cíle jako motivy 294—295
 - incentivy 293—300
 - motivace v pedagogickém procesu 285—290
 - odměna a trest 296—298
 - primární a sekundární motivace 289—290 (viz Učitel a motivace žáků, Žák a motivace)
- Percepce a motivace
- obecně 211, 213—214
 - percepční pole 213
 - pojetí percepce 211—213
 - selektivita 212
- Percepce v motivačních teoriích 214—215 (viz Teorie motivace)
- Podmiňování
- instrumentální 103, 105—106
 - klasické 102—103
 - posilovače 104—105
 - sekundární posilování 91, 103—104, 116
- Postoj
- definice 198—199
 - motivační působení 200—201, 202, 203—206
 - inkongruence mezi složkami 202, 203—206
 - teorie inkongruence 202—205
 - potřeby a postoje 201—202
 - pracovní činnost, postoje 313—314
 - stránky postoje 199, 202
 - získané predispozice chování 195—197

- Postoje v teoriích motivace 202—205
(viz Teorie motivace)
- Potřeba
- definice 55, 61
 - drive a potřeba 58—59, 84—85
 - fyziologická 61—68
(viz Fyziologické potřeby)
 - fyziologický podklad 56—57
 - nefyziologická, nehomeostatická 60—61, 89, 94—97, 126—128
 - objektivní a subjektivní charakter 57—58, 61
 - pojem 55, 58, 59—61, 74, 75, 91
 - postoj a potřeba 201—202
 - pracovní činnost a uspokojování potřeb 301—302, 303—307
 - sociálně podložená 176—185
 - speciálně lidská 126—132
(viz Speciálně lidské motivy)
 - vytváření nových potřeb 131—132, 178—185
 - vývoj potřeb 267—271, 271—272, 274—278, 278—281
(viz Vývoj motivů)
 - získaná (sekundární) 94—97, 117, 126—132, 140 (viz Získané motivy)
 - znaky 55—56, 57—58
- Pracovní činnost
- incentivy 308—311, 312
 - incentivní systémy 311—312
 - klasifikace motivů 302—303
 - lidská aktivita 131, 301—302
 - motivy 302—305
 - peníze jako incentiv 310—311
 - pojem 301—302
 - postoje k práci 313—314
 - pracovní spokojenost 314—317
 - uspokojování potřeb 303—307
- Přízpůsobení
- dobré a špatné 148
 - kritéria 148—151
 - pojem 147—148
- Pud
- Freudovo pojetí 45—46
 - instinkt a pud 51—52
 - tendence a pud 52
 - teorie vrstev 49—51
- Reflexy 34, 38, 41, 42, 51, 102—103, 105
- a instinkty 41—42
- Regulující funkce motivace
- fyziologický podklad 31—34
 - pojetí 17
- Retikulární formace
- anatomický a funkční obraz 27
 - energizující funkce 28—30, 36, 112
 - regulující funkce 31—32
- Role, sociální, skupinová
- internalizovaná role 193
 - ovlivňování motivace 192—194
 - pojem 191—192
- Sebeaktualizace
- motivační působení 146—147, 154, 154—155, 156, 157—158, 159—160
 - pojem 109n. 129—130, 145—147, 151—152, 153, 154—156, 158—159, 159—160
 - sebeaktualizovaná osobnost 147, 149—150, 151—153, 155—156, 158
 - znaky 149—150, 151—153, 155—156, 158
 - školní dítě a sebeaktualizace 283—285
- Sebeaktualizace v teoriích motivace 153—160 (viz Teorie motivace)
- Sebehodnocení 250—252, 261—262
(viz Já a motivace)
- Sebeobraz 250, 260—261 (viz Já a motivace)
- školního dítěte 271, 282, 284
- Sebeuplatnění 136—138
- a pracovní činnost 305—306
- Sekundární motivační systém 97
- Sekundární motivy 94—97, 98—105
(viz Získané motivy)
- Sekundární posilování 91, 103—105, 116
- Sensorická stimulace a motivace 128, 132—135
- Socializace
- pojem 263—264
 - rodinné podmínky 266—269, 273
 - teorie 264—265
 - vývoj 263—264
- Sociální činitelé a motivace
- interpersonální vztahy a motivace 186—188
 - marxistické řešení 182—185
 - vytváření nových potřeb 183—185
 - normy sociální 189—190
 - potřeby člověka jako sociální bytosti 176—185
 - role 191—194
 - skupiny sociální 188—189

- sociálně psychologický model motivace 178—179, 180, 181
- vliv sociálního dění, základní pojetí 176—177, 178, 179—180, 182—185
- Sociálně podložené motivy v teoriích motivace 178—179, 180—182, 182—185 (viz Teorie motivace)
- Sociální skupina a motivace 188—190, 193—194
 - cíle skupiny 189
- Speciálně lidské motivy
 - fyziologické potřeby u člověka 63, 127—128, 183, 184, 269—270
 - jednotlivé speciálně lidské motivy
 - explorace 133—135
 - orientace 133—135
 - sensorické 132—133
 - sociálního kontaktu 135—136, 176—177
 - uplatnění, úspěšnosti 136—138, 272, 295—296
 - závislosti 136
 - zbývající 138—139, 140, 142—143, 151—152
 - klasifikace 128—131, 140
 - pojem 126—127, 140—141
 - pojetí 127—128, 131, 132
 - získanost a vrozenost 126—127, 128, 129—131, 131—132
- Speciálně lidské motivy v teoriích motivace 139—144 (viz Teorie motivace)
- Spokojenost v práci 314—317
- Stimulus a drive 85, 89, 91—92
- Strach 99—101, 242, 243—245
- Stress 232—233
- Tendence 52, 161—162, 163—165
- Teorie motivace
 - aktivační 112—114
 - Duffyové 113
 - Solleye a Murphyho 113—114
 - cílů a úrovně aspirace 161—175
 - Božovičové 162—163
 - Lewinova 172—173
 - Mjasiščevova 162
 - Rubinštejnova 161—162
 - drivu 88—93
 - Hullova 90—92
 - Millera a Dollarda 89—90
 - Woodworthova 88—89
 - kritika 92—93
 - emocí 121—125
 - Arnoldové 122—123
 - Simonova 122
 - Tomkinse a Izarda 124
- fyziologické 35—39
 - Anochinova 38
 - Hebbova 36—37
 - Lindsleyova 35—36
 - Lurijova 37—38
 - Lutheho 36
 - Morganova 33—34, 36
 - Pavlovova 34, 38—39
 - Stellarova 37, 112—113
 - kritika 38—39
- hedonistické 114—119
 - Fiskeho a Maddiho 117—118
 - McClellandova 116—117, 181—182, 222
 - Youngova 114—116
- homeostatické 73—78
 - Ashbyho 76—78
 - Freemanova 73
 - Helsonova 75—76, 116, 221—222
 - Lewinova 73—75
 - Stagnerova 71—72
 - kritika 78
- instinktivistické 43—54
 - Bowlbyho 48
 - Cattellova 49
 - Freudova 44—45
 - Kratinova 51
 - McDougallova 43—44
 - Tinbergnova 46—48
 - vrstev 49—51
 - Rothackerova 50—51
 - kritika 52—54
- já 253—257
 - Allportova 254—255
 - Combse a Snygga 255
 - Curtisoa 257
 - Freudova a psychoanalytická 253—254
 - Rotschildova 256
 - Sherifa a Cantrila 256—257
- kognitivní 216—220, 222—227
 - Brehma a Cohena 225
 - Festingerova 222—225
 - Harveye a Schroedera 216—217
 - Heckhausenova 226—227
 - Kleinova 217
 - Millera, Galanterova a Pribrama 218
 - Taylorova 218—219
 - Uznadzeho 219—220

- kritika 225—226, 227
- percepce 214—215
 - Brunera a Goodmana 214
 - Witkinova 215—216
- postojů, inkongruence 202—205
 - Abelsonova a Rosenbergova 204
 - Katze a Stotlanda 203
 - Osgooda a Tannenbauma 204—205
 - Rosenbergova 203—204
 - kritika 205—206
- psychoanalytické, úzkosti 242—243
 - Freudova 242
 - Horneyové 242—243
 - Sullivanova 243
- sebeaktualizační 153—160
 - organistické a holistické 153—157
 - Angyalova 155—156
 - Goldsteinova 154—155
 - Lückertova 156, 180—181
 - Murphyho 154
 - fenomenologické 157—160
 - Combse a Snygga 157—159
 - Rogersova 159—160
 - kritika 160
- sociálně podložených motivů 178—185, 186—194
 - Dobrynina 184
 - Heiderova 187
 - Leontjevova 185
 - Marxova a Engelsova 182—183
 - Newcombova 187
 - Samsonova 176—177
 - Thibauta a Kelleye 187—188
 - Yingerova 165, 193
 - kritika 185, 193—194
- speciálně lidských motivů 139—144
 - Allportova 139—140
 - humanistické psychologie 142—143
 - Kovalevova 141
 - Maslowova 141—142
 - Murrayova 140
 - kritika 143—144
- učení 105—109
 - Mowrerova 106—107
 - Skinnerova 105—106
 - Staatsových 108
 - Tolmanova 106
 - kritika 108—109
- Trest 32, 102, 104, 296—298
- Tropismy 42

- Učení
 - incentivní motivace 86—87
 - incentivní učení 102
 - mechanismy
 - instrumentální podmiňování 103
 - klasické podmiňování 102—103
 - na modelech 196—197
 - sekundární posilování 91, 103—105, 116
 - úloha učení v motivaci 97—105, 107, 196—197
 - získané motivy 94—97, 261—262 (viz Získané motivy)
- Učení v motivačních teoriích 105—109 (viz Teorie motivace)
- Učitel a motivace žáků
 - aktivita žáků 282—283, 285—286, 289
 - cíle 294—295
 - motivování žáků 284—285, 287—290
 - odměna a trest 296—298
 - používání incentivů 293—295, 296—299
 - role učitele 283, 284, 287, 289, 290—292, 293, 300
 - vytváření podmínek pro žáky 284—285, 287 (viz Žák a motivace, Pedagogický proces)
- Ultrastabilní systém 77—78
- Úspěšnost, potřeba 136—138, 272, 295—296
- Úzkost
 - jako získaný motiv 99—101, 241
 - mechanismus působení 241—242
 - vliv na chování 243—245
 - základní teorie 242—243
- Valence 73, 74—75
- Volba cílů
 - alternativy a jejich výběr 170—172
 - cílevědomé chování 172
 - hodnoty 172
 - pojem 170—171
- Vrstvy osobnosti 49—51
- Výkon ve škole 282—283
- Vývoj motivů
 - motivace v adolescenci 278—281
 - motivace v dospívání 274—278
 - motivace ve školním věku 271—274
 - raný věk a motivy 117, 267—271
 - socializace 263—264

- učení se motivům v rodině 266—269, 273
- Vztahový rámec 215—216
- Zaměřenost chování
 - orientace 163—164
 - pojem 161—162, 164
 - základní pojetí 162—165
- Závislost, potřeba 136
- Získané (sekundární) motivy
 - primární a sekundární motivy 94—97
 - sekundární motivační systém 97
 - sociálně podložené potřeby 176—185 (viz Sociální činitele a motivace)
 - speciálně lidské motivy 126—144 (viz Speciálně lidské motivy)
 - strach 99—101, 242, 243—245
 - studium vytváření 99, 100—101, 102
 - teorie vzniku 94—97, 178—185
 - učení 97—105
 - vytváření 94—97, 178—185
- Získané predispozice chování
 - pojem 195—196
 - znaky a mechanismus vzniku 195—197
- Zpětná aferentace 38
- Zpětná vazba 77—78
- Zralá osobnost 147, 149—150, 151—153 (viz Sebeaktualizace)
- Žák a motivace
 - aktivita ve vyučovacím procesu 282—283, 285—286, 289
 - cíle 294—295
 - incentivy 293—295, 296—299
 - klasifikace motivů žáka 289—290
 - motivační šíře 289
 - motivy učební činnosti 286—287, 287—289
 - odměna a trest 296—298
 - potřeba uplatnění 272, 295—296
 - primární a sekundární motivace 289—290
 - úroveň aspirace 172—175, 295—296
 - vliv třídy a její atmosféry 297—299 (viz Pedagogický proces, Učitel a motivace žáků)

Obsah

ÚVOD /6

1. MOTIVACE A MOTIVY /10

- a) K pojmu motivace /10
- b) Základní pojetí motivace /15
- c) Motivace a osobnost /20

2. FYZIOLOGICKÉ ZÁKLADY MOTIVACE /23

- a) Aktivita lidského organismu /23
- b) Fyziologické základy motivace jako energizujícího činitele /27
- c) Fyziologické základy motivace jako regulujícího činitele /31
- d) Některé teorie motivace, založené na fyziologických činitelích /35

3. INSTINKTY /40

- a) Obecně o instinktech /40
- b) Klasické teorie motivace založené na instinktech /43
- c) Pojetí instinktu v některých novějších teoriích motivace /46

4. BIOLOGICKÉ (FYZIOLOGICKÉ) POTŘEBY /55

- a) K pojmu potřeba /55
- b) Biologické (fyziologické) potřeby /61

5. HOMEOSTÁZA /69

- a) K pojmu homeostázy /69
- b) Některé motivační teorie založené na principu homeostázy /73

6. DRIVE A INCENTIVY /79

- a) K pojmu drive /79
- b) Drive, potřeba, stimulus, incentiv /84
- c) Některé motivační teorie založené na pojmu drive /88

7. ZÍSKANÉ (SEKUNDÁRNÍ) MOTIVY /94

- a) Primární a sekundární motivy /94
- b) Úloha učení v motivaci /97
- c) Některé teorie motivace založené na učení /105

8. EMOCE JAKO MOTIVY /110

- a) Emoce a aktivita organismu /110

- b) Hedonistické teorie /114
- c) Emoce a motivace /119
- 9. SPECIÁLNĚ LIDSKÉ MOTIVY /126
 - a) Co rozumíme speciálně lidskými motivy /126
 - b) Podrobnější zkoumání některých speciálně lidských potřeb /132
 - c) Některé motivační teorie řešící problematiku speciálně lidských potřeb /139
- 10. SEBEAKTUALIZACE A PŘÍBUZNÉ POJMY /145
 - a) Sebeaktualizace /145
 - b) Znaky sebeaktualizované osobnosti /147
 - c) Některé motivační teorie založené na pojmu sebeaktualizace /153
- 11. CÍLE JAKO MOTIVY /161
 - a) Zaměřenost chování /161
 - b) Cíle jako motivační činitelé /165
 - c) Volba a dosahování cíle, úroveň aspirace /169
- 12. VLIV SOCIÁLNÍCH ČINITELŮ NA MOTIVACI /176
 - a) Potřeby člověka jako společenské bytosti /176
 - b) Interpersonální vztahy a motivace /186
 - c) Sociální skupiny, normy, hodnoty a role /188
- 13. POSTOJE A JINÉ ZÍSKANÉ PREDISPOZICE CHOVÁNÍ /195
 - a) Získané predispozice chování /195
 - b) Postoje a motivace, teorie inkongruity /198
 - c) Hodnoty a hodnotové systémy /206
- 14. KOGNITIVNÍ PROCESY A MOTIVACE /211
 - a) Vnímání a motivace /211
 - b) Kognitivní struktury /215
 - c) K teorii inkongruity a disonance /221
- 15. FRUSTRACE, KONFLIKTY, STRESS /228
 - a) Frustrace a stress /228
 - b) Konflikty /234
 - c) Frustrace, konflikty a motivace lidského chování /236
 - d) Úzkost /241
- 16. LIDSKÉ JÁ A MOTIVACE /246
 - a) Já, jeho aspekty a struktura /246
 - b) Pojem já v některých teoriích motivace /253
 - c) Pojem já a motivace /257
- 17. VÝVOJ MOTIVACE V ONTOGENEZI /263
 - a) Socializace a formování základních motivů /263
 - b) Motivace chování dítěte ve školním věku /271

18. MOTIVACE V PEDAGOGICKÉM PROCESU /282

- a) Dítě a škola /282
- b) Úloha motivace v pedagogickém procesu /285
- c) Incentivy v pedagogickém procesu /290

19. MOTIVACE A PRÁCE /301

- a) Motivace pracovní činnosti /301
- b) Incentivy a incentivní systémy /308
- c) Postoje k práci a pracovní uspokojení /313

20. SOUČASNÝ STAV A VÝHLEDY /320

Citovaná literatura /324

Výklad některých cizích slov /335

Resumé /340

Jmenný rejstřík /344

Věcný rejstřík /348

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO, ILL. 60607

1980

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO, ILL. 60607

1980

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO, ILL. 60607

1980

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

CHICAGO, ILL. 60607

1980

Motivace lidského chování

MILOSLAV HOMOLA

Obálku a vazbu navrhla Věra Kaplanová

Vydalo Státní pedagogické nakladatelství, n. p., v Praze r. 1972

jako svou publikaci č. 24-0-182. Stran 358

Edice Knižnice psychologické literatury

Zařazeno do Knižnice Kruh přátel pedagogické literatury

Odpovědná redaktorka Květuše Pludková

Technická redaktorka Ivana Najsrová

Výtvarná redaktorka Věra Kaplanová

Z nové sazby písmem Kolektiv vytiskla Severografia, n. p., závod Liberec

Formát papíru 86×122 cm, AA 23,10, VA 24,25

Tematická skupina a podskupina 02/09.

Náklad 3 000 výtisků.

Vydání 1.

Cena vázaného výtisku Kčs 34,50

508/21, 865

14-101-73 Kčs 34,50

